

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI

İSLÂM İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN FIKHÎ KAYNAKLARI
VE BİR ÖRNEK OLARAK İMAM ŞÂFÎ'NİN EL-ÜM ADLI
ESERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Gülizar ARTUÇ

BURSA 2019

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI

İSLÂM İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN FIKHÎ KAYNAKLARI
VE BİR ÖRNEK OLARAK İMAM ŞÂFİÎ'NİN EL-ÜM ADLI
ESERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hazırlayan:

Gülizar ARTUÇ

Danışman:

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Salih KUMAŞ

BURSA 2019

TEZ ONAY SAYFASI
T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı'nda 701623004 numaralı **Gülizar ARTUÇ** 'un hazırladığı "**İSLÂM İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN FIKHİ KAYNAKLARI VE BİR ÖRNEK OLARAK İMAM ŞÂFİ'İNİN EL-ÜM ADLI ESERİ**" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, **02.08/ 20.19** günü **11:30** - **12:30**...saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin.....**başarılı**..... (başarılı/ ~~başarısız~~) olduğuna**oybirliği**..... (oybirliği/~~oy çokluğu~~) ile karar verilmiştir.

Üye

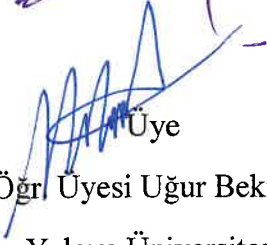
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)

Dr. Öğr. Üyesi M. Salih KUMAŞ
Bursa Uludağ Üniversitesi

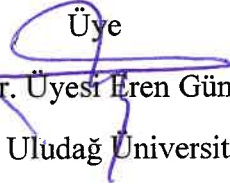
Üye

Dr. Öğr. Üyesi Uğur Bekir Dilek
Yalova Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi İren Gündüz
Bursa Uludağ Üniversitesi

02.08/ 20.19

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tez Başlığı / Konusu: "İSLÂM İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN FIKHÎ KAYNAKLARI VE BİR ÖRNEK OLARAK İMAM ŞÂFİ'İNİN EL-ÜM ADLI ESERİ"

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 75 sayfalık kısmına ilişkin 10/07/2019 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 13'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Gülizar ARTUÇ
Öğrenci No: 701623004
Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri
Programı: İslâm Hukuku
Statüsü: Y.Lisans Doktora

Tarih: .../.../.....

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi M. Salih KUMAŞ

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “İSLÂM İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN FİKHÎ KAYNAKLARI VE BİR ÖRNEK OLARAK İMAM ŞÂFÎ’NİN EL-ÛM ADLI ESERİ” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usûlüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı : Gülizar ARTUÇ

Öğrenci No : 701623004

Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri

Programı : İslâm Hukuku

Statüsü : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Gülizar ARTUÇ
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	: İslâm Hukuku
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans
Sayfa Sayısı	: XII+77
Mezuniyet Tarihi	: .../.../2019
Tez Danışmanı	: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Salih KUMAŞ

İSLÂM İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN FIKHÎ KAYNAKLARI VE BİR ÖRNEK OLARAK İMAM ŞÂFÎ'NİN EL-ÜM ADLI ESERİ

İslâm iktisadının ayrı bir bilim dalı olarak ortaya çıkması yaklaşık bir asrı bulmasına rağmen düşünce olarak İslâm'ın ilk yıllarına kadar götürülmesi mümkündür. Kur'an ve Sünnetin iktisadî hayata dair getirdiği ilkeler, canlı bir ekonomik hayatın içinde olan ilk Müslümanların uygulamalarıyla ete kemiğe bürünmüştür. İslâm'ın çalışmayı ve ticareti ibadetleştiren bakış açısı, zaman içinde iktisadî konuları içeren çok sayıda eserin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu çerçevede İslâm ilim geleneğinin yazılı kaynaklarına bakıldığında zengin bir muhteva ile karşılaşmaktadır. Bu muhtevanın büyük bir bölümünü hiç şüphesiz fıkıh literatürü oluşturmaktadır. Bu eserlerin incelenmesi hem batılı iktisat tarihçilerinin ifade ettiği iktisadın karanlık çağını ortaya koymak hem de günümüz iktisat düşüncesinin gelişimine katkı sunmak açısından önemi haizdir. Bu tezde, İslâm iktisat düşüncesinin fikhî kaynaklarına bir örnek olarak İmam Şâfî'nin görüşleri ele alınmaktadır. Bu çerçevede İmam Şâfî'nin yaşadığı dönemin iktisadî yapısı ve onun görüşlerini bulabildiğimiz el-Üm adlı eserinden hareketle onun, toprak mülkiyeti, arz-talep, faiz ve para, selem, kırâd ve icare gibi konulardaki yaklaşımları tahlil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Fıkıh, İslâm İktisadı, İslâm İktisat Düşüncesi, İmam Şâfî, el-Üm

ABSTRACT

Name and Surname	: Gülizar ARTUÇ
University	: Bursa Uludağ University
Institution	: Social Science Institution
InstitutionField	: Basic Islamic Siences
Branch	: Islamic Law
DegreeAwarded	: Master
PageNumber	: XII+77
DegreeDate	: .../.../2019
Supervisor	: Dr. Mehmet Salih KUMAŞ

THE FIQH SOURCES OF ISLAMIC ECONOMICS THOUGHT AND THE CASE OF SHAFII'S BOOK AL-UM

The principles of the Qur'an and the Sunnah concerning economic life have been propagated by the practices of the first Muslims in a vibrant economic life. The principles of the Qur'an and Sunnah regarding economic life have been fleshed by the practices of the first Muslims in a lively economic life. Islam's view of worshipping work and trade has led to the emergence of a number of works involving economic issues over time. In this context, when we look at the written sources of Islamic science tradition, a rich content is encountered. A large part of this content is undoubtedly from the fiqh literature. The analysis of these works is important both in terms of revealing the dark age of economics expressed by Western economic historians and contributing to the development of contemporary economic thought. In this thesis, the views of Imam Shafii as an example of Fiqh sources of Islamic thought are discussed. In this context, the economic structure of the period in which Imam Shafi lived and his views on al-Um, from which we can find his views, were analyzed in terms of land ownership, supply-demand, interest and money, salem, mudarabah and ijarah.

Keywords:

Islamic Law, Islamic Economics, Islamic Economics Thought, Shafii, al-Um

ÖN SÖZ

İnsanların maslahatını temel ilkelerden biri kılan fıkıh, tüm hayatı kuşatacak düzenlemeler yapmıştır. Toplumsal hayatın en önemli alanlarından biri de hiç şüphesiz iktisat alanıdır. Bundan dolayı fıkıh başlangıcından itibaren iktisata dair meseleleri de ele alarak, toplumsal akışkanlığın devamına hizmet etmiştir. Ancak günümüzdeki gibi ilim dalları birbirinden ayrılmamış olduğu için İslâm iktisadı şeklinde bir bilim dalının varlığı sonradan söz konusu olmuştur. Müslümanların hayat pratiğinde karşılık bulan İslâm iktisat düşüncesi zamanla çok sayıda müellif tarafından kaleme alınan eserlerle sistematik hale gelmiştir.

İslâm iktisadı, günümüz iktisadî krizleri karşısında alternatif çözümler sunabilecek bir konumda bulunmaktadır. İslâm iktisadı çalışmaları da bu alternatif çözümler üzerinden seyrine devam etmektedir. Ancak gittikçe göz ardı edilen düşünce tarihi çalışmalarının önemine dikkat çekilmektedir. Bu minvalde özellikle İslâm iktisat düşüncesinin baz alınması ve ilgili kaynakların İslâm iktisadı alanında hakettikleri şekilde değerlendirilmeleri gerektiğini düşünüyoruz. Bu yüzden de çalışmamızın konusu olarak İslâm iktisat düşüncesinin kaynaklarını çalışmayı tercih ettik. Bu kaynaklar arasından örnek olarak incelemek üzere de daha önce bu açıdan değerlendirilmemiş olduğu için İmam Şâfiî'nin *el-Üm* adlı eserini seçtik.

Giriş ve iki bölümden oluşan çalışmamızın “İslâm İktisat Düşüncesinin Fıkhî Kaynakları” başlığını taşıyan ilk bölümünde, İslâm iktisat düşüncesinin kaynakları tespit edilerek genel ve özel kaynaklar tasnifi üzerinden fıkıh âlimlerinin eserleri ortaya konulmuştur. İkinci bölümde ise öncelikle “İmam Şâfiî'nin Hayatı ve el-Üm adlı Eseri” başlığı altında İmam Şâfiî'nin hayatı kısaca özetlenerek yaşadığı dönemin iktisadî durumu hakkında genel bir çerçeve çizilmiştir. Fıkhî eserler arasından seçmiş olduğumuz *el-Üm* eseri tanıtılmasından sonra “İmam Şâfiî'nin el-Üm Adlı Eserinde İktisada Dair Görüşleri” şeklindeki başlık altında toprak mülkiyeti, arz-talep, faiz ve para, selem, kırâd ve icare gibi konulardaki yaklaşımları tahlil edilerek ele alınmıştır.

Çalışmayı başlatıp bitirmemde hem rehberlik hem danışmanlık yapan çok kıymetli M. Salih KUMAŞ hocama şükranlarımı sunuyorum. Tez çalışmamızla ilgili gerek yüzyüze görüşmek için gittiğimizde gerekse de mail üzerinden ulaştığımızda

fikirlerini paylaşarak kafamdaki sorulara cevap bulmamı kolaylaştıran Ahmet Tabakoğlu, Sabri Orman, Cengiz Kallek, Necmettin Kızılkaya, Servet Bayındır ve Abdulazim Islahi hocalarımıza teşekkür etmeyi borç bilirim. Çalışma esnasında fikirlerinden istifade ettiğim Muammer Arangöl, Fatih Karatař ve Talip Demir hocalarımız başta olmak üzere tüm hocalarım da teşekkür ederim. Ayrıca jüri üyeliğimi kabul ederek, çalışmama büyük katkı sunan Eren Gündüz ve Uğur Bekir Dilek hocalarım çok teşekkür ederim. *el-Üm* eserinin tercümesini devam ettirmeye alışan Mehmet Beřir Eryarsoy hocamıza da katkıları için teşekkür etmeyi unutmamalıyım. Bütün bu katkılara rağmen hata varsa şahsıma aittir. Ayrıca her çalışmanın bir arka planı olduğunu hepimiz biliriz. Tez çalışmalarının hazırlanıp bitirilmesi açısından ailemiz ve ilmî yuva diyebileceğimiz kütüphaneler bu arka planın bař aktörleridir. Çalışmamın tamamlanması adına yoğun vakit geçirdiğim Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Kütüphanesi ve şırnak Üniversitesi Kütüphanesi'nin yöneticileriyle çalışanları her zaman çok yardımcı oldular, kendilerine ayrı ayrı çok teşekkür ederim. Çalışma boyunca yanımda olduklarını dualarıyla her daim hissettiren değerli ailem ve dostlarım başta olmak üzere hayatımda yer edinmiş tüm güzel insanlara teşekkür etmek ise bir vefa borcudur.

Son olarak, bu mütevâzı çalışmayı tamamlamayı nasip eden, şükür ve övgülerin gerçek sahibi olan Allah Teâlâ'ya hamdolsun.

Gülizar ARTUÇ

şIRNAK

10/07/ 2019

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	II
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU	III
YEMİN METNİ	IV
ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
İÇİNDEKİLER	IX
TABLolar	XI
KISALTMALAR	XII

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI	1
2. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI ve SINIRLARI.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN FIKHÎ KAYNAKLARI

1. İSLÂM İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN GENEL FIKHÎ KAYNAKLARI.....	9
1.1. Fıkıh Usûlü ve İslâm Hukuk Felsefesine Dair Eserler.....	9
1.2. Fûrû-i Fıkıh ve Fetâvâ Türü Eserler	13
2. İSLÂM İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN ÖZEL FIKHÎ KAYNAKLARI.....	20
2.1. Harâc Türü Eserler	20
2.2. Emvâl Türü Eserler	23
2.3. Kesb Türü Eserler.....	25
2.4. Hisbe Türü Eserler	26
2.5. Muhtelif Türlerde Eserler.....	29

İKİNCİ BÖLÜM

İMAM ŞÂFİÎ'NİN EL-ÜM ADLI ESERİNDE İKTİSADA DAİR GÖRÜŞLERİ

1. İMAM ŞÂFİÎ'NİN HAYATI (150-204/767-820) VE EL-ÜM ADLI ESERİ... 31	
1.1. Hayatı	31
1.2. Yaşadığı Dönem ve İktisadî Durum.....	34
1.3. el-Üm Adlı Eser ve Özellikleri	36
2. İMAM ŞÂFİÎ'NİN İKTİSADA DAİR GÖRÜŞLERİ	40
2.1. TOPRAK MÜLKİYETİ.....	40
2.1.1. Toprak Mülkiyetinin Meşruiyeti ve Elde Edilme Yolları	41

2.1.2. Toprak Özel Mülkiyeti	44
2.2. PİYASA ve FİYAT	45
2.2.1. Değer Teorileri ile İlgili İmam Şâfiî'ye Atfedilen Görüş	48
2.2.2. “Arz ve Talep”in Etkisiyle Fiyatların Belirlenmesi Hakkında İmam Şâfiî'ye Atfedilen Görüş	49
2.2.3. Piyasaya Yönelik Bazı Tedbirler.....	51
2.3. FAİZ ve PARA.....	55
2.4. FİNANSAL ARAÇLAR	58
2.4.1. Selem	58
2.4.2. Kırâd (Mudârebe).....	61
2.4.3. İcâre (Finansal Kiralama).....	64
SONUÇ.....	67
KAYNAKLAR	69

TABLÖLÄR

Tablo 1: İslâm İktisat Düşüncesinin Fikhî Kaynakları.....	7
Tablo 2: Mezheplere Göre Örnek Fürû-i Fıkıh Kitaplarının İçerik Tasnifi	13
Tablo 3: İmam Şâfiî'nin Hayat Kronolojisi (H.150-204/767-820).....	33
Tablo 4: İmam Şâfiî'nin el-Üm adlı eserinin muhtevası.....	38

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı Geçen Eser
a.g.m. : Adı Geçen Makale
a.e. : Aynı eser
a. mlf. : Aynı müellif
a.yer. : Aynı yer
b. : Bin, İbn
B. : Baskı
Bkz. : Bakınız
çev. : Çeviren
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed. : Editör
İSAM : İslâm Araştırmaları Merkezi
İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
md. : Madde
S. : Sayı
s. : Sayfa
ss. : Sayfadan sayfaya, sayfa aralığı
a.s. : Aleyhisselam
thk. : Tahkik
t.y. : Basım tarihi yok
v. : Vefatı
vb. : Ve benzeri
Yay. : Yayınları
y.y. : Basım yeri yok

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Bir bilim olarak iktisadın tarihi Adam Smith (ö.1790)'in meşhur *Milletlerin Serveti* adlı kitabının yayımlandığı zamana kadar götürülür.¹ Ancak sosyal bir olgu olarak iktisat, insanlık tarihi kadar eskidir. İnsanın olduğu her yerde iktisati ilişkiler var olmuştur. Batı'da iktisadî düşünce tarihi üzerine yapılan çalışmaların kâhır ekseriyeti, St. Thomas Aquinas (ö.1274)'tan önceki 500 senelik dönemi “büyük boşluk”² olarak tanımlar. İslâm'ın entellektüel birikimini görmezden gelen bu anlayışın tam aksine bu dönem, iktisadî düşünceyi de bünyesinde barındıran İslâm düşünce tarihinin en parlak dönemine tekabül etmektedir.³

Bilindiği üzere İslâmiyet canlı bir iktisati hayatın yaşandığı Mekke toplumuna inmiştir. Hayatı tüm yönleriyle kuşatan bu son din, müntesiplerine iktisati alanda da yol gösterecek çok sayıda ilke ortaya koymuştur. Dinleri hakkında hiç şüpheleri olmayan Müslümanlar, şimdiye kadar yapageldikleri birçok iktisati muameleyi terketmiş ve bunların gerekçelerini ilk asırlardan itibaren bilimsel olarak ortaya koymaya

¹ William J. Barber, *İktisadi Düşünce Tarihi*, çev. İhsan Durdu, İstanbul: Çıdam Yayınları, 1991; E.K Hunt, Mark Lautzenheiser, *İktisadi Düşünce Tarihi*, çev. V. Ulvi Aslan, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2016; Arif Ersoy, *İktisadi Teoriler ve Düşünceler Tarihi*, 5. b., Ankara: Nobel Yayıncılık, 2015.

² “Büyük boşluk” diye adlandırılan dönem, 9. ile 14. Yüzyıllar arasındaki 500 yıllık bir zaman dilimi olup iktisata dair herhangi bir çalışmanın yapılmamış olduğu iddiasını taşımaktadır. İddia 20. yüzyılın önde gelen iktisatçılarından olan J. A. Schumpeter tarafından ortaya konulmuş ve kendisinden sonra yaygınlık kazanmıştır. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Shaikh M. Ghazanfar, *Ortaçağ İslâm İktisat Düşüncesi: Batı İktisadındaki 'Büyük Kayıp Halka'nın Telifisi*, çev. M. Sabri Akgönül, İstanbul: Klasik Yay., 2015, s. 19-21; Cengiz Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları*, 3. Baskı, İstanbul: Klasik Yay., 2015, s. 5; Sabri Orman, *İktisat, Tarih ve Toplum*, 4.Baskı, İstanbul: Küre Yayınları, 2016, s. 248.

³ Birçok bölümü Shaikh M. Ghazanfar tarafından kaleme alınan, M. Sabri Akgönül'ün editörlüğünde Türkçe'ye kazandırılan *Orta Çağ İslâm İktisat Düşüncesi Batı İktisadındaki "Büyük Hakla'nın Telifisi* isimli eser “büyük boşluk” diye ifade edilen dönemde Müslümanların ortaya koyduğu düşünce ve eserler hakkında oldukça geniş ve tatminkâr bilgiler içermektedir. Bkz. Ghazanfar, a.g.e. Ayrıca Abdulazim Islahi de, Türkçe'ye yeni kazandırılan *"Müslümanların İktisadî Düşünce ve Analize Katkıları"* isimli çalışması başta olmak üzere diğer çalışmalarında da bu iddianın aksine Müslüman ilim adamlarının iktisata dair fikir ve analizlerini yetkinlikle sunmaktadır. Eserler için bkz. Abdulazim Islahi, *Müslümanların İktisadî Düşünce ve Analize Katkıları*, çev. F. Furkan Akosman-Mustafa Özer, İstanbul: İktisat Yayınları, 2017; a. mlf., *İslâm İktisat Düşüncesi ve Kurumları (16. Yüzyıl)*, çev. Kadir Yıldırım, İstanbul: İktisat Yay., 2017; a.mlf., *İslâm İktisat Düşüncesinin Olgunlaşması (17. Yüzyıl)*, çev. Hümeysra Doruk Keskin, İstanbul: İktisat Yay., 2019; a.mlf., *İslâm İktisat Düşüncesinin Değişimi (18. Yüzyıl)*, çev. Hümeysra Doruk Keskin, İstanbul: İktisat Yay., 2017.

çalışmışlardır. Ayrı bir disiplin olarak ortaya çıkması son yüzyılda söz konusu olsa da, İslâm iktisat düşüncesinin İslâm'ın ilk dönemlerine kadar götürülmesi mümkündür.⁴

Konvensiyonel iktisat biliminin dışında “İslâm İktisadı” adı altında ayrı bir bilimin olup olmayacağı tartışılrsa da, iktisadın evrensel bir boyutunun olduğu bir gerçekliktir.⁵ Günümüzde İslâm iktisadı adı altında dile getirilen düşüncelerin ana akım iktisattan bağımsızlığını iddia etmek nasıl mümkün değilse konvensiyonel iktisadın başta İslâm iktisat düşüncesi olmak üzere batı dışı anlayışlardan bağımsız geliştiğini iddia etmek de o kadar mümkün olabilir. Zira bilimler, insanlığın ortak değerleri olarak gelişmişlerdir. Bu, Müslümanların kendilerine özgü iktisadî düşüncelerinin olmadığı şeklinde anlaşılmalıdır. İsimlendirme, tanımlama ve hatta metodolojilerin ortaya konulması açısından hem ana akım iktisat hem de İslâm iktisadına bakılacak olursa çok eski tarihlere gidilemeyecektir. Müslümanlar, İslâm medeniyetinin parlak dönemlerinde birçok alanda olduğu gibi iktisadî düşünce açısından da tüm dünyayı etkilemişlerdir.⁶ Orta çağın kayıp halka/karanlık çağ olarak görülmesinin de İslâm medeniyetinin görmezden gelinmesinin bir sonucu olduğunu gösteren çok sayıda bilimsel çalışma vardır.⁷ Bu bağlamda İslâm iktisat düşüncesinin gün yüzüne çıkarılması sadece İslâm âlemi için değil tüm insanlık için önemi haizdir.⁸

İslâm ilim geleneğinin yazılı kaynaklarına bakıldığında zengin bir muhteva ile karşılaşmaktayız. Bu muhtevanın bir bölümünü hiç şüphesiz fıkıh literatürü oluşturmaktadır. Fikhî eserlerin İslâm iktisadı açısından incelenmesi de ayrı bir önem teşkil etmektedir. Biz bu çalışmamızda İslâm İktisat düşüncesinin kaynaklarını tespit edebildiğimiz kadarı ile ortaya koymaya çalışırken fıkıh eserlerinin bu kaynaklar arasındaki yerini bir örnek üzerinden göstermeye çalışacağız. İlk dönem Müslümanların ilmî birikimini sistematik olarak ele aldığı eserlerinin günümüze kadar ulaşmış önemli şahsiyetlerden biri olan İmam Şâfiî (v.204/820)'nin *el-Üm* adlı eseri tercih edilmiştir. Eserde kavramlar ve meseleler bir hukukçu formasyonu ile ele alınmış olsa da modern iktisat bilimine ışık tutacak önemli tahlil ve tespitler bulunmaktadır. Fıkıh alanında

⁴ Islahi, *Müslümanların İktisadî Düşünce ve Analize Katkıları*, ss.13-16.

⁵ Tartışmalar için bkz. Sabri Orman, *İslâmî İktisat, Değerler Ve Modernleşme Üzerine*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2014; Monzer Khaf, “İslâm Ekonomisi: Tanım ve Metodoloji Üzerine”, çev. Elyesa Koytak, *İslâm Ekonomisi*, ed. Sercan Karadoğan, İstanbul: İslâm Ekonomisi Enstitüsü, 2014, ss. 25-46.

⁶ Bkz. 3. dipnotta zikredilen eserler.

⁷ Çalışmalar için bkz. Ghazanfar, a.g.e.; Kallek, a.g.e.; Islahi, a.g.e.

⁸ Orman, a.g.e., ss. 247-248.

zirve şahsiyetlerden birisi olmasına rağmen, İmam Şâfiî bir iktisatçı olmayıp yaşadığı dönem de yaşadığımız çağdan birçok açıdan farklılık göstermektedir. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda, onun iktisadî yaklaşımlarının günümüze olduğu gibi taşınmasının isabetli olmayacağı açıktır. Bu çalışma, İmam Şâfiî örneğinden, ortaçağ Müslüman âlimlerinin iktisata dair görüşlerinin modern iktisat biliminin yöntem ve kavramlarıyla yeniden ele alınarak günümüze taşınmasına katkı sunmayı amaçlamaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI ve SINIRLARI

Klasik dönem İslâm âlimlerinin bütüncül ilim anlayışına dayalı yazım geleneği İslâm iktisat düşüncesinin izini sürmek açısından bazı zorlukları beraberinde getirmektedir. Zira kendine has sistematığı ve kazuistik anlayışın hâkim olması, ele alınan eserlerin her sayfasında iktisata dair önemli analizlere ve tespitlere rastlamayı mümkün kılmaktadır. Ancak günümüzde kaleme alınmış birkaç modern çalışma, bu alanda çalışma yapacaklara yol ve yöntem göstermesi açısından oldukça faydalı olmaktadır. Biz de çalışmamızda İslâm iktisadı alanında yapılmış bu çalışmalardan ileri derecede istifade ettik. Bu bağlamda üç çalışma öncelikle zikredilmeyi hak edecek kadar kıymeti haizdir. Bunlardan birincisi, İslâm iktisat düşünce tarihi alanında hazırlanmış ilk çalışmalardan olan “*İslâm İktisat Düşünce Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmaların Bir Tahlili*”⁹ isimli makaledir. Muhammad Nejatullah Siddîki bu çalışmasında İslâm iktisat düşüncesine katkı sunanları kronolojik olarak ele alır. Bunlar arasında, Ebû Hanîfe (v.150/767), İmam Mâlik (v. 179/795), İmam Şâfiî (v. 204/820) ve Ahmed b. Hanbel (v. 241/855)’i de gösterir. İkinci çalışma, Sabri Orman’ın “*İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları: Başlangıcından Osmanlı’ya*”¹⁰ isimli makalesidir. Orman bu çalışmasında ele aldığı kaynakları alanlarına göre tasnif eder. Siddîki’nin makalesi şahıs eksenindeyken Orman’ın makalesi eser eksenlidir. Üçüncü çalışma ise Cengiz Kallek’in “*İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları*”¹¹ isimli eseridir. Kallek’in bu eseri İslâm iktisat düşüncesi kaynaklarından

⁹ Muhammad Nejatullah Siddîki, “İslâm İktisat Düşünce Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmaların Bir Tahlili”, çev. Ömer Açıkgöz, , İslâmî Araştırmalar Dergisi, C. 11, S. 3-4 (1998), ss. 220-235.

¹⁰ Sabri Orman, “İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları: Başlangıcından Osmanlı’ya”. *Dîvân İlmi Araştırmalar*, C. 4, S. 6 (1999), ss. 9-48.

¹¹ Cengiz Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları*, 3. Baskı, İstanbul: Klasik Yay., 2015.

sadece harâc ve emvâl literatürünü ele alan yetkin bir çalışmadır. Çalışmanın özel kaynakları hasebiyle zikrettiğimiz bu eserler çalışmanın birinci bölümüne kaynaklık etmektedir. İkinci bölümde ise *el-Üm* eserinin günümüzde en muteber kabul edilen tahkikli baskısı olan 11 ciltlik eser kaynak olarak seçilmiştir.¹²

Çalışmamızda İslâm iktisat düşüncesinin kaynaklarından olan fûru-i fıkıh eserleri zemininde örneklik teşkil etmek üzere, Sıddıkî'nin de eserinde önemle üzerinde durduğu, İmam Şâfiî (v.204/819) ve *el-Üm* adlı eserini çalışmak için tercih ettik. Çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. İlk bölümde İslâm iktisat düşüncesinin fikhî kaynakları genel kaynaklar ve özel kaynaklar olmak üzere iki başlıkta ele alınmıştır. Ardından bu kaynaklar arasında sayılan fıkıh literatürü hakkında bilgiler verilerek genel bir çerçeve çizilmiştir. İkinci bölümde ise örnek olarak incelemek üzere ele aldığımız *el-Üm* eserinin müellifi olan İmam Şâfiî'nin hayatı kısaca özetlenerek eserin yazılış metodu ve muhtevası hakkında bilgiler verildikten sonra *el-Üm* eserinde geçen iktisadî içerikli bazı kavram ve meseleler üzerinde durulmuştur. Bunlar sırasıyla, toprak mülkiyeti, piyasa ve fiyat, faiz ve para, selem ve diğer bazı finansal araçlardır. İmam Şâfiî'nin özellikle üzerinde durduğu meselelerden hareketle seçilen bu kavram ve meseleler hakkındaki görüşleri İslam iktisat düşüncesinin oluşum döneminde ön plana çıkan iktisadî fikirler özelinde tahlil edilmeye çalışılmıştır.

¹² Eserle ilgili detaylı bilgi “el-Üm Adlı Eser ve Özellikleri” başlığında verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN FIKHÎ KAYNAKLARI

Bir şahsın zihin ve ruh dünyasına tam olarak girebilmenin yolu, onun çocukluk ve gençlik dönemlerinden geçiyorsa, düşüncelerin tam olarak kavranması da onun tarihî seyrini bilmeyi gerektirir. Toplumdan topluma hatta nesilden nesile bir akış içerisinde devam eden bu seyrin doğru bir şekilde okunması, ilgili düşünce sistematüğini hem doğru anlamak hem de geleceğini öngörebilmek açısından önem arz etmektedir.¹³ Bu durum iktisat düşüncesinin gelişimi açısından da geçerlidir. Bu bağlamda Cengiz Kallek'in "*düşünsel soy kütüğü*"¹⁴ şeklinde ifade ettiği geriye doğru okuma çabası İslâm iktisat düşüncesinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Ayrıca Necmettin Kızılkaya'nın "*hafıza kaybı*"¹⁵ şeklinde tarif ettiği durum da geriye doğru okuma noktasındaki eksikliği göstermektedir. Bu hafıza kaybının bir sonucu olarak kişilerin, ilim geleneği içerisinde üretilen bilgileri dışlayarak sadece Kur'an ve Sünnet üzerinden bir sonuca varmaya çalışması şeklinde tezahür eden "*iktisadî selefilik*"¹⁶ durumu ilim adamlarının birbirine yabancılaşmasına da sebep olmaktadır. Hem hafıza kaybının giderilmesi hem de bu yabancılaşmanın aşılması yolunda atılacak bir adım da "*düşünsel soy kütüğü*" çıkarma çalışmalarının ağırlık kazanmasıdır.

Ana akım iktisata dair düşünce tarihi çalışmalarına bakıldığında tekrar edile gelen bir "büyük boşluk/kayıp halka" iddiası ile karşılaşmaktadır. Aslında başta Batılı bilim adamları¹⁷ tarafından da bu iddianın eleştirildiği görülmektedir. Batılı iktisat düşünce tarihçilerinin Orta Çağ İslâm âlimlerinin katkılarını görmezden geldikleri yönündeki iddianın ötesine geçilmesi gerekmektedir. Artık İslâm iktisadının oyuna dâhil olmak için uğraşmaktan çıkıp, kendi özgünlüğünü kanıtlayarak yeni bir oyun kurucu olmaya çalışması gerekmektedir.¹⁸ Dolayısıyla İslâm İktisat düşüncesi

¹³ Barber, *İktisadi Düşünce Tarihi*, s. 16; Hunt, Lautzenheiser, *İktisadi Düşünce Tarihi*, çev. V. Ulvi Aslan, s.15; Arif Ersoy, *İktisadi Teoriler ve Düşünceler Tarihi*, ss. 16-17.

¹⁴ Kallek, a.g.e., s. 3.

¹⁵ Necmettin Kızılkaya, "İktisadi Selefilik: Modern İslâm İktisadî Çalışmalarında Hafıza Kaybı", *İslâm İktisadî Metolojisi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, ed. N. Kızılkaya, İstanbul: İktisat Yayınları, 2019, s. 406.

¹⁶ Daha detaylı bilgi için bkz. Kızılkaya, a.g.e., ss. 406-407.

¹⁷ Joseph Spengler (v. 1964), Louis Baeck (v. 1993) ve Karl Pribram örnek olarak verilebilir. Bkz. Hamid Hosseini, "Adam Smith Öncesi Piyasa Mekanizmasının Anlaşılması(Orta Çağ İslâm İktisat Düşüncesi)", çev. M. Sabri Akgönül, *Ortaçağ İslâm İktisat Düşüncesi: Batı İktisadındaki 'Büyük Kayıp Halka'nın Telifisi*, ed. Shaikh M. Ghazanfar, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015, s. 137.

¹⁸ "Günümüz İslâm iktisadının muhatap olduğu meydan okumalar" hakkında bir öneri için bkz. Orman, *İslâmî İktisat, Değerler Ve Modernleşme Üzerine*, ss. 53-56. Ayrıca örnek bir çalışma için bkz. Mohd Mayhudi, "Bütüncül bir Sosyal Bilim Olarak İslâm İktisadî", *İslâm İktisadî Metolojisi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, ss. 117-159.

kaynaklarının gün yüzüne çıkarılması ve ardından günümüz iktisadî sorunlarına yönelik inandırıcı ve kalıcı çözümler bulunmasına odaklanılmalıdır.¹⁹

İslâm iktisat düşüncesi, insan hayatının bir parçası olan iktisadî faaliyetler çerçevesinde İslâm medeniyet tarihi boyunca şekillenmiş olan iktisadî düşüncenin genel ifadesidir. Daha öz bir şekilde İslâm medeniyetin ürettiği iktisat düşüncesi olarak tanımlamak da mümkündür. İslâm'da iktisadî düşüncenin dönemleri Islahi tarafından yetkinlikle ortaya konulmuştur.²⁰ Bu dönemlerin ilki “oluşum, tercüme ve aktarma” olmak üzere üç aşamadan oluşmakta olup h.1. ile 9. yüzyıllar(m.7.-15. yy) arasını kapsamaktadır.²¹ Islahi, ortaya koyduğu çalışmalarla, H. 9. yüzyıl (m. 15. yy) sonrası için; 16. yüzyılı *kurumlar* dönemi, 17. yüzyılı *olgunlaşma* dönemi ve 18. yüzyılı *değişim* dönemi olarak betimlemektedir.²² 19. yüzyıl ise artık *uyanma ve yeniden kurma* çabalarının olduğu dönemdir. 20.yüzyıldan zamanımıza kadar da İslâm iktisadının müstakil bir bilim dalı olarak ortaya çıktığı “Modern İslâm İktisadı Dönemi”dir.²³ İslâm iktisat düşüncesinin kaynakları denildiğinde ise, daha çok İslâm'ın iktisadî düşüncesine dair teorik ve pratik meseleleri içeren ilk dönem yazılı eserleri kastedilmektedir.

Bir düşüncenin kaynakları ortaya konulmak istendiğinde öncelikli olarak ilgili düşüncenin yazılı birikimine bakmak icap eder. İslâm iktisat düşüncesine katkı sunacak çok geniş bir yazılı mirasın olduğu bilinmektedir. İslâm iktisadının kaynaklarını herhangi bir tasnife tabi tutmadan ele alan çalışmalar söz konudur.²⁴ Ancak belli bir sistematik içinde yapılacak bir tasnifin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Birçok araştırmacının bu konuda tercih ettiği *İslâm İktisadının Genel Kaynakları ve İslâm*

¹⁹ Ortaçağ İslâm ekonomisi çalışmalarında kat edilmesi gereken mesafenin beraberinde getirdiği soru ve sorunlar için bkz. Ahmet N. Özdal, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Ekonomik Ekosistem*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2019. Ayrıca Sezai Karakoç da, tarihteki İslâm toplumlarının iktisadi yapıları hakkında İslâm düşüncesinin altın döneminde yazılmış olan klasik eserlerin günümüz literatürüne yeterince taşınmamış olduğunu ve bunun kaçınılmaz bir sonucu olarak Müslüman iktisatçıların batılı iktisat teorilerini tekrar etmekten öteye gidemediklerini ifade etmektedir. Bkz. Sezai Karakoç, *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü*, 14. Baskı, İstanbul: Diriliş Yay., 2015, s. 7.

²⁰ Bkz. 3. dipnot.

²¹ Islahi, *Müslümanların İktisadî Düşünce ve Analize Katkıları*, ss.14-30.

²² Bkz. Islahi, *İslâm İktisat Düşüncesi ve Kurumları(16. Yüzyıl)*; a.mlf., *İslâm İktisat Düşüncesinin Olgunlaşması (17. Yüzyıl)*, a.mlf., *İslâm İktisat Düşüncesinin Değişimi (18. Yüzyıl)*.

²³ Bkz. Islahi, *Müslümanların İktisadî Düşünce ve Analize Katkıları*, s. 144.

²⁴ Ömer Çapra, *İslâm'da İktisadî Nizam*, çev. Hulusi Yavuz, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1993; Osman Eskiçioğlu, *İslâm ve Ekonomi*, İzmir: Çağlayan Matbaası, 1999; Ebu'l Ala Mevdudi, *İslâm Ekonomisinin Temel İlkeleri*, ed. Abdullah Yusufuğlu, İstanbul: Çıra Yayınları, 2016; Ahmet Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013; M. Akram Khan, *İslâm İktisadına Giriş*, çev. Gökhan Umut, İstanbul: İktisat Yayınları, 2017.

İktisadının Özel Kaynakları şeklindeki bir tasnif yerinde olacaktır. Biz de çalışmamızda bu ayırım üzerinden gideceğiz.²⁵

İslâm iktisat düşüncesinin genel kaynağı olabilecek eserler, herhangi bir iktisadî meseleyi içinde barındıran ama iktisadî olmayan meseleleri de ele alan eserler olabilecektir.²⁶ Zira İslâm iktisadının bir bilim dalı olarak ortaya çıkması yakın zamanlara denk gelse de iktisat düşüncesine dair konuların ilgili kaynaklar arasında farklı yerlerde ayrı ayrı ele alındığı görülmektedir. Genel kaynaklar “Kur’an-ı Kerim, Hadis Mecmuaları ve Şerhleri, Tefsir Literatürü, Fıkıh ve Fıkıh Usûlü Literatürü, Kelâm Literatürü, Felsefe, Tasavvuf Literatürü, Edeb Literatürü, Tarih ve Coğrafya”²⁷ şeklinde sıralanmaktadır. İslâm iktisat düşüncesinin özel kaynakları ise iktisadî konuları açık bir şekilde ele alan diğer klasik eserlerdir. Bu eserler, İslâm iktisat düşüncesi için müstakil sayılabilecek eserler olmaları açısından önem taşımaktadır. İslâm iktisat düşüncesinin özel kaynakları “harâc, emvâl, kesb, hisbe” türü eserler ile daha özeldir muhtelif bazı konulara hasredilmiş literatürden oluşmaktadır.²⁸ Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Kurân-ı Kerim²⁹ ve hadis³⁰ kitaplarından hareketle hazırlanmış kapsamlı eserler ortaya konulmuştur. Ayrıca *kitabü'l-emval* ve *kitabü'l-harac* eserleri de oldukça yetkin uzmanlar tarafından araştırılarak iktisadî konuların tarihî seyri açısından değerlendirilmiştir.³¹ Ancak fıkıh eserleri, bu alanda hak ettiği ilgiyi görememiştir. Bu bağlamda fıkıh literatürünün iktisadî düşünce tarihi açısından değerlendirilmeyi beklediğini vurgulamamız gerekmektedir.³² Bu başlık altındaysa hem genel kaynaklar hem de özel kaynaklardan sayılabilecek bazı fikhî eserlerin genel çerçevesi, Tablo-1’de belirtildiği üzere, çizilmeye çalışılmıştır.

²⁵ Orman, a.g.e., s. 250.

²⁶ Orman, a.g.e., s. 253.

²⁷ Daha detaylı bilgi için bkz. Orman, a.g.e., ss. 263-277; M. Ekrem Khan, *İslâm İktisadının Meseleleri*, çev. Sercan Karadoğan, İstanbul: İktisat Yayınları, 2018, ss. 64-66.

²⁸ Daha detaylı bilgi için bkz. Orman, a.g.e., ss. 286-294; Karadâğî, a.g.e. s. 64.

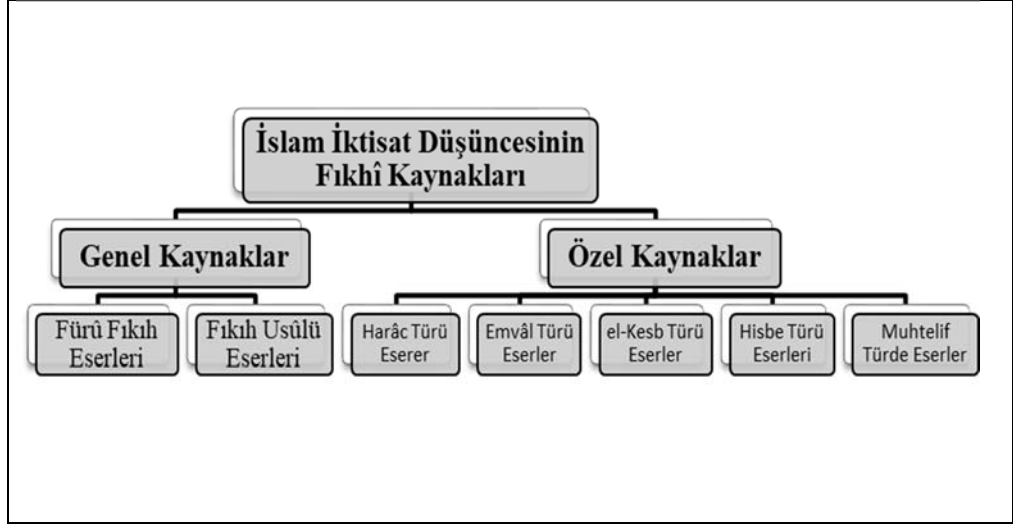
²⁹ Bkz. M. Hasanuzzaman, *Kur’an-ı Kerim’de İktisadî Öğretiler*, çev. Zeynep Özbek, İstanbul: İGIAD Yayınları, 2018; Ali Rıza Gül, “İslâm İktisat Düşüncesinin Kur’an’daki Temelleri”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 51, S. 2 (2010), ss. 27-78.

³⁰ Bkz. M. Akram Han, *Hız Peygamber’in İktisadî Öğretileri*, çev. E. Beyza Demirtaş, İstanbul: İGIAD Yayınları, 2017.

³¹ Bir örnek için bkz. Kallek, a.g.e.

³² İslâm iktisat düşüncesi tarihi açısından fakihlerin çabalarıyla ilgili bir değerlendirme ve beklenen çalışmalar için bkz. A. Muhyiddin Karadâğî, *İslâm İktisadına Giriş*, çev. Abdullah Kahraman, İstanbul: İktisat Yayınları, 2018, ss. 62-66.

Tablo 1: İslâm İktisat Düşüncesinin Fikhî Kaynakları

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

1. İSLÂM İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN GENEL FIKHÎ KAYNAKLARI

İktisadî konuları genel olarak ele alan bu kaynakların başında fıkıh alanında kaleme alınmış eserler gelmektedir. Bilindiği üzere fıkıh alanı usûl ve fürû' şeklinde ikiye ayrılmıştır. Fıkıh usûlü eserleri, İslâm iktisat sisteminin genel ilkeleri ve problemlerin çözümünde izlenecek yöntemlere dair metodolojik/nazari bilgiler içerirken fürû' eserleri alış-veriş (büyû), selem, sarf, kira, zekât, sadaka, nafaka, öşür, haraç vb. somut konulara dair ayrıntılı düzenlemeleri içermektedir. Bu yönüyle İslâm iktisat düşüncesinin kaynakları arasında *fıkıh usûlü eserleri* ve *fürû-i fıkıh eserleri* ayrı ayrı ele alınmayı gerektirecek kadar önemli bilgiler sunmaktadır.

1.1. Fıkıh Usûlü ve İslâm Hukuk Felsefesine Dair Eserler

Fıkıh usûlü, dünyada ilk defa Müslümanlar tarafından geliştirilen bir "yöntembilim" olarak kabul edilmektedir.³³ Bilindiği gibi bu ilim, fikhın kaynaklarını ve hüküm çıkarma yöntemlerini incelemektedir.³⁴ Fıkıh usûlü (usûlü'l-fikh), özel olarak iktisadî konuları ele alma gibi bir amacı olmasa da, bunları da içine alacak şekilde naslarda geçen tüm hukukî düzenlemelerin doğru anlaşılması, yorumlanması, yeni

³³ A. Cüneyd Köksal, İ. Kâfi Dönmez, "Usûl-i Fıkıh", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2012, C. 42, s. 201.

³⁴ Fıkıh usûlünün mahiyeti, kapsamı ve tarihçesi için bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1976, C. 1, ss. 38-43.

olaylara uygulanması açısından sistemtematik ve metodolojik ilkeler belirlemekte olup somut problemlerin çözümü ile ilgili olarak İslâm iktisat düşüncesine yön verebilecektir. Bu yönüyle fıkıh usûlü literatürünün detaylı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Ayrıca ilgili eserlerin *makâsiduş şerî'a* bölümlerinde “tüketim teorisi, iktisadî haklar ve iktisat felsefesi”ne³⁵ dair bulunan tespitlerin İslâm iktisat felsefesi açısından önemli veriler sunduğu görülmektedir. Aynı durum *kavaid* türü eserler için de geçerlidir.

Örneğin kendinden sonraki birçok usûl eserlerine kaynaklık etmiş bir eser olan Gazzâlî'nin (v.505/1111) *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*³⁶ adlı eserinde müellifin, *istislah* delilini açıkladığı bölümde maslahatlar hakkındaki düşünceleri dikkat çekicidir. Maslahatları geçerli olup olmaması açısından *muteber*, *mülga* ve *mürsel* olarak kısaca belirttikten sonra kuvvetlilik açısından *zarûriyyât*, *hâciyyât* ve *tahsîniyyât* şeklinde tasnif ederek iktisati açıdan önem arzeden bazı meseleler üzerinde durmaktadır.³⁷ Gazzâlî, bu bağlamda ek vergilerle ilgili soru sorulması üzerine, devletin koyup koyamayacağı konusunu irdeler. Gazzâlî öncelikle devletin, ordunun ihtiyacına yetecek kadar mala sahip olması gerektiğini, buna sahip ise ek vergilerin konulmasının caiz olmadığını ifade eder. Ama devletin, ordunun ihtiyacına yetecek kadar malı olmayıp kamu mallarının da bu ihtiyacı karşılayamayacak durumda olması halinde, zenginlerden askerlerin ihtiyacını karşılayacak miktarda vergi almasının caiz olduğunu belirtir. Zira maddî ihtiyaçlarının karşılanmaması halinde ordunun dağılıp gideceği ve bunun da istila ve iç kargaşalara sebep vereceği için toplumun maslahatına aykırı olduğunu savunur. Gazzâlî iki zararlı karşılaşıldığında büyük zararın giderilmesi için küçük olanın tercih edilmesinin şer'an da uygun bulunduğunu şu sözleriyle ifade eder: “*Müslümanlardan her birinin ek vergi ödemesi, İslâm toplumunun, düzeni sağlayan, anarşinin kaynağını kesen bir güçten yoksun olması durumunda can ve malının karşılaşıacağı tehlikelere*

³⁵ Orman, a.g.e., s. 269.

³⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*, thk. Hamze ibn Zuheyr Hafız, C. 1-4, Medine: Şeriketu'l-Medine Münevvere, 1414.

³⁷ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, C. 2, ss. 478-485.

nispette tercih etmesi gereken bir zarardır.”³⁸ Gazzâlî'nin bu açıklamalarından onun, gelirlerin kullanımını konusunda refahı baz aldığı görülmektedir.³⁹

İslâm iktisat düşüncesine yön veren bir başka usûl kaynağı Şâtîbî'nin(v.790/1388) *el-Muvâfakât*⁴⁰ adlı eseridir. Bu eser klasik usûl eserlerinden ziyade günümüz hukuk felsefesi eserlerine daha yakın bir anlayışla kaleme alınmıştır.⁴¹ Özellikle eserin üçüncü bölümünde makasîd açısından yapılan şâri ve mükellef ayrımı konumuz açısından dikkat çekicidir. Şeriat koymadaki temel amacın insanların dünya ve âhiret mutluluğunu temin etmek olduğu ifade edildikten sonra bu amacın gerçekleşmesi için konulan hükümlerin sağladığı yararlar *zarûriyyât*, *hâciyyât* ve *tahsîniyyât* şeklinde tasnif edilmiştir.⁴² Bu tasnif, ilgili eser üzerinden, İslâm iktisadî açısından ihtiyacın esas alınması ve sosyal refahın hedeflenmesi bağlamında değerlendirilebilir.⁴³

Usûl eserlerinin iktisadî düşünceye katkılarında bir örnek de İzzüddîn ibn Abdüsselâm'ın (v. 660/1262) *Kavâ'idü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm (el-Kavâ'idü'l-kübrâ)*⁴⁴ adlı eserinden verilebilir. Kavaid literatürünün günümüze ulaşan ilk örneklerinden biri olarak bilinen bu eserde⁴⁵ müellif, seksene yakın fasıl(başlık) altında mesâlih ve mefâsid kavramlarının mahiyetini, dereceleiri, çeşitli fıkıh kavramlarıyla ilişkisini açıklarken, bu bağlamlarda fûru-i fıkha dair örnekler de vermektedir. İbn Abdüsselâm'ın “mallarla ilgili hükümler” bölümünde geçen düşüncelerine bakıldığında Allah'ın insanlar arasında gözettiği denge çerçevesinde iktisadî faaliyetlerin önemi üzerinde durduğu görülür.⁴⁶ Allah'ın mal ve menfaatleri, dünya ve ahiret maslahatı için

³⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfa*, C. 2, ss. 495-496.

³⁹ M. Ghazanfar, A. Islahi, “Bir Arap Skolastiğinin İktisat Düşüncesi (Ebû Hâmid el-Gazzâlî)”, a.g.e, s. 49.

⁴⁰ Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtîbî, *Muvâfakât*, Beyrut: el-Mektebetu't-Ticariyyeti'l-Kubra, t.y.

⁴¹ Eserle ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Mehmet Erdoğan, “el-Muvâfakât”, *DİA, İstanbul: İSAM*, 2006, C. 31, ss. 406-408.

⁴² Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, C. 2, ss. 8-25.

⁴³ Kumaş, Artuç, a.g.m., ss. 123-124.

⁴⁴ İzzüddîn Abdülazîz b. İbn Abdüsselâm, *el-Kavâ'idü'l-kübrâ el-mevsûm bi kavâ'idü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm*, thk. N. Kemal Hammad-O. Cema Zamiriyeye, C.1-2, Dimaşk: Daru'l-Kalem, 2000. Ayrıca İbn Abdüsselâm'ın ilgili eserinde İmam Şâfiî'ye atfedilen bir görüş İmam Şâfiî'nin görüşlerinin yer aldığı üçüncü bölümde değerlendirilecektir.

⁴⁵ Eser ve müellifiyle ilgili daha detaylı bilgi için bkz. H. Yunus Apaydın, “İbn Abdüsselâm, İzzeddin”, *DİA, İstanbul: İSAM*, 1999, C. 19, s. 286.

⁴⁶ İbn Abdüsselâm, a.g.e., C. 1, ss. 347-348.

vesileler şeklinde yaratmış olduğunu belirten İbn Abdüsselam, insanların mal ve mülk bakımından birbirine denk olmamasını dünya hayatının imtihan sebebi olarak açıklar.⁴⁷ Buna göre maddî imkânları düşük olanlar az rızıkla imtihan edilirken, zengin olanlar varlıkla imtihan edilmektedir. Ayrıca zenginlerle fakirler arasında iş ve işçi münasebetleri bağlamında dünya hayatının bir dengesi olduğunu vurgular. Allah'ın alış-veriş, kira, cuâle, vekâlet vb. tasarrufları caiz kılmasının insanlara faydaları için büyük bir lütuf olduğunu düşünen İbn Abdüsselam, bu tasarrufları bağlantılı olduğu alanlar üzerinden örneklendirir. Bunlardan kira akdinin caiz kılınmasını mesken, gıda, giyim-kuşam, sağlık alanlarındaki ihtiyaçlarının karşılanması açısından değerlendirir.⁴⁸ Eserin İslâm iktisat felsefesi çerçevesinde önemli bilgiler içerdiği görülmektedir.

Hindistanlı fakîh Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî'nin (v.1176/1762) *Hüccetullâhi'l-bâliğa*⁴⁹ adlı eseri de bu meyanda önemli bilgiler içermektedir.⁵⁰ Dihlevî, üretim faaliyetlerinin ihtiyaçlara göre düzenlenmesi gerekliliğinden hareketle mesleklerin ortaya çıkışını ve iktisadî ilişkilerin çeşitliliğini şu ifadeleri ile değerlendirir: “*Bir insanın elinde ihtiyacı olmayan bir fazlalık varken kendi ihtiyacı olan şey başkasında fazlalık olarak bulunmaktadır. Bu kişiler aralarında fazlalıkları değiştirerek ihtiyaçlarını karşılar. Herkes kendi ihtiyaçlarını böylece karşılaştıkça meslekler çeşitlenir.*”⁵¹

Son asrın önemli fıkıhçılarından biri olan İbn Âşûr (1879-1973) ise, *Makâsıdu's-Şerîati'l-İslâmiyye*⁵² isimli eserinde İslâm hukukunun gaye ve gerekçelerini geniş bir şekilde ele almıştır.⁵³ İbn Âşûr eserinde, “eşya-borçlar ve ticaret” bölümünde malî tasarruflarla gözetilen gayeleri mülkiyet, kazanç ve emeğe dayalı muameleler üzerinden

⁴⁷ İbn Abdüsselam, a.g.e., C. 1, s. 347.

⁴⁸ İbn Abdüsselam, a.g.e., C. 1, s. 348.

⁴⁹ Şah Veliyyullâh Ahmed b. Abdirrahîm ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, C.1-2, Kahire: Daru't-Turas, 1355.

⁵⁰ Eserle ilgili genel bilgi için bkz. Bekir Topaloğlu, “Hüccetullâhi'l-Bâliğa”, DİA, İstanbul: İSAM, 1998, C. 18, ss. 453-455.

⁵¹ Dihlevî, a.g.e., C. 1, s. 33-34.

⁵² Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed İbn Aşur et-Tunusi, *Makâsıdu's-Şerîati'l-İslâmiyye*, Ürdün: Daru'n-Nefais, 2001.

⁵³ İbn Âşûr, a.g.e., ss. 450-495.

ele almaktadır.⁵⁴ Özellikle serveti makro ve mikro açıdan ele alarak bunlar arasındaki bağa dikkat çeken İbn Âşûr'un açıklaması şöyledir:

“Ümet arasında dolaşan mala, bir makro açıdan (ümet açısından), bir de mikro açıdan (fertler açısından) bakılır. Makro açıdan, dolaşan mal ümetindir, getireceği zenginlik de yine ümete aittir. Hukukun bu konudaki tutumu, servetin mümkün merteye ümet arasında dağılımı ve yaygınlaştırılmasını gerçekleştirecek yollarla muhafazasını temin edecek idare şeklini belirlemek ve ister belirli fertler olsun, ister gruplar, ister küçük veya büyük cemiyetler olsun, bizzat malın kendisinden faydalananlar için, malın nasıl arttırılacağına yardım etmesi ve bu konuda gerekli tedbirleri alması şeklindedir. Mikro açıdan, yani sahipleri açısından ise mal şöyle değerlendirilir: Dolaşan malların, her parçası, ya kazanana ve kendisi ile uğraşana âit bir haktır. Bu hakkın sahipleri belirli veya belirsiz fertler veya gruplar olabileceği gibi kazananlardan alan kişi veya kişiler olabilir.”⁵⁵

1.2. Fürû-i Fıkıh ve Fetâvâ Türü Eserler

Fürû-i fıkıh eserleri, hayatın tüm alanlarına dair şer'î hükümlerin yer aldığı kaynaklardır.⁵⁶ Fürû-i fıkıh kitapları, Tablo-2'de muhtevaları verilen örnek eserlerde görüleceği üzere, içerik olarak mezheplere has tasnif ve özellikler gösterse de hukuk, ahlâk, bireysel hayat, sosyal hayat, devletlerarası ilişkiler, iktisat ve siyaset gibi alanlardaki konuları ele alması hasebiyle geniş kapsamlı kaynaklardır. İlk tedvin edilen fürû-i fıkıh kitaplarından itibaren, yazıldığı çağın ihtiyaç ve sosyokültürel şartlarıyla bağlantılı olarak, bütün bu konuların belli bir sıra ve sistem içinde ele alındığı görülmektedir.⁵⁷ Bu kaynaklara, İslâm iktisat düşüncesi açısından bakıldığında ilk göze çarpan *muâmelât* bölümlerinin bazı başlıkları olacaktır.⁵⁸ *İbâdât* bölümlerinde ise zekât ve fitır sadakası başta olmak üzere bir yönüyle malî bir ibadet olan hâcla ilgili bölümleri bu çerçevede incelemek yerinde olacaktır.

⁵⁴ İbn Âşûr, a.g.e., s. 455.

⁵⁵ İbn Âşûr, a.g.e., s. 456.

⁵⁶ Daha detaylı bilgi için bkz. Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1978, C.1, ss. 25-29.

⁵⁷ Ahmet Akgündüz, “Fürû”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 1996, C. 13, s. 250.

⁵⁸ Fürû fıkıh sistemi ve muâmelât bölümlerine dair daha detaylı tasnifler için bkz. Aybakan, a.g.e., ss. 5-32.

Tablo 2: Mezheplere Göre Örnek Fürû-i Fıkıh Kitaplarının İçerik Tasnifi

	Hanefî Mezhebi Kâsânî (587/1191), <i>Bedâiu's-sanâi'</i>	Mâlikî Mezhebi İbn Rüşd (595/1198), <i>Bidâyetü'l-müctehid</i>	Şâfiî Mezhebi Gazalî (505/1111), <i>Vecîz</i>	Hanbelî Mezhebi İbn Kudame (620/1223), <i>Muğni</i>
1.	Kitâbü't-tahâret	Kitâbü't-tahâret mine'l-hades	Kitâbü't-tahâret	Kitâbü't-tahâret
2.	Kitâbü's-salât	Kitâbü'l-vudû'	Kitâbü't teyemmüm	Kitâbü's-salât
3.	Kitâbü'z-zekât	Kitâbü'l-ğusl	Kitâbü'l-hayz	Kitâbü'l-cenâiz
4.	Kitâbü's-savm	Kitâbü't-teyemmüm	Kitâbü's-salât	Kitâbü'z-zekât
5.	Kitâbü'l-i'tikâf	Kitâbü't-tahâre mine'n-neces	Kitâbü'z-zekât	Kitâbü's-siyâm
6.	Kitâbü'l-hac	Kitâbü's-salât	Kitâbü's-siyâm	Kitâbü'l-i'tikâf
7.	Kitâbü'n-nikâh	Kitâbü's-salati's-sânî	Kitâbü'l-i'tikâf	Kitâbü'l-hac
8.	Kitâbü'l-eymân	Kitâbü'ahkâmî'l-meyyit	Kitâbü'l-hac	Kitâbü'l-büyû'
9.	Kitâbü't-talak	Kitâbü'z-zekât	Kitâbü'l-bey'	Bâbü'r-ribâ ve's-sarf
10.	Kitâbü'z-zihâr	Kitâbü zekâti'l-fitr	Kitâbü's-selem ve'l-karz	Bâbü's-selem
11.	Kitâbü'l-li'ân	Kitâbü's-siyâm	Kitâbü'r-rehn	Bâbü'l-karz
12.	Kitâbü'r-radâ'	Kitâbü's-siyâmi's-sânî	Kitâbü't-teflîs	Kitâbü'r-rehn
13.	Kitâbü'n-nafaka	Kitâbü'l-i'tikâf	Kitâbü'l-hacr	Kitâbü'l-müflis
14.	Kitâbü'l-hidâne	Kitâbü'l-hac	Kitâbü'n-nikâh	Kitâbü'l-hacr
15.	Kitâbü'l-i'tâk	Kitâbü'l-cihâd	Kitâbü's-sadâk	Kitâbü's-sulh
16.	Kitâbü't-tedbîr	Kitâbü'l-eymân	Kitâbü'l-kasm ve'n-nüşûz	Kitâbü'l-havâle ve'd-damân
17.	Kitâbü'l-istilâd	Kitâbü'n-nüzûr	Kitâbü'l-hul'	Kitâbü's-şerike
18.	Kitâbü'l-mükâteb	Kitâbü'd-dehâyâ	Kitâbü't-talak	Kitâbü'l-vekâle
19.	Kitâbü'l-velâ'	Kitâbü'z-zebâih	Kitâbü'r-ric'a	Kitâbü'l-ikrar bi'l-hukûk
20.	Kitâbü'l-icâre	Kitâbü's-sayd	Kitâbü'l-îlâ'	Kitâbü'l-âriye
21.	Kitâbü'l-istisnâ'	Kitâbü'l-akîka	Kitâbü'z-zihâr	Kitâbü'l-ğasb
22.	Kitâbü's-şüf'a	Kitâbü'l-et'ime ve'l-eşribe'	Kitâbü'l-keffârât	Kitâbü's-şuf'a
23.	Kitâbü'z-zebâih	Kitâbü'n-nikâh	Kitâbü'l-li'ân	Kitâbü'l-müsakat
24.	Kitâbü'l-istiyâd	Kitâbü't-talak	Kitâbü'l-'idde	Bâbü'l-müzâraa
25.	Kitâbü't-tadiye	Kitâbü'l-îlâ'	Kitâbü'r-radâ'	Kitâbü'l-icârât
26.	Kitâbü'n-nezr	Kitâbü'z-zihâr	Kitâbü'n-nefekat	Kitâbü'ihyai'l-mevât
27.	Kitâbü'l-keffârât	Kitâbü'l-li'ân	Kitâbü'l-cirâh	Kitâbü'l-vukûf ve'l-'atâyâ
28.	Kitâbü'l-eşribe	Kitâbü'l-ihdâd	Kitâbü'd-diyât	Kitâbü'l-hibe ve'l-atiyye
29.	Kitâbü'l-istihsân	Kitâbü'l-büyû'	Kitâbü'da'va'd-dem	Kitâbü'l-lukata
30.	Kitâbü'l-büyû'	Kitâbü's-sarf	Kitâbü'l-cinâyât	Kitâbü'l-lakît
31.	Kitâbü'l-kefâle	Kitâbü's-selem	Kitâbü's-sulh	Kitâbü'l-vesâyâ
32.	Kitâbü'l-havâle	Kitâbü beyi'l-hıyâr	Kitâbü'l-havâle	Kitâbü'l-ferâiz
33.	Kitâbü'l-vekâle	Kitâbü beyi'l-murabaha	Kitâbü'd-damân	Kitâbü'l-velâ'
34.	Kitâbü's-sulh	Kitâbü beyi'l-ariyye	Kitâbü's-şerike	Kitâbü'l-vedîa
35.	Kitâbü's-şerike	Kitâbü'l-icârât	Kitâbü'l-vekâle	Kitâbü'n-nikâh
36.	Kitâbü'l mudârebe	Kitâbü'l-cu'l	Kitâbü'l-ikrar	Kitâbü's-sadâk
37.	Kitâbü'l-hibe	Kitâbü'l-kırâd	Kitâbü'l-âriye	Kitâbü'l-velime

38.	Kitâbü'r-rehn	Kitâbü'l-müsâkat	Kitâbü'l-gasb	Kitâbü uşreti'n-nisâ'
39.	Kitâbü'l-müzâraa	Kitâbü's-şerike	Kitâbü's-şuf'a	Kitâbü'l-hul'
40.	Kitâbü'l- muamele	Kitâbü's-şüf'a	Kitâbü'l-kırâd	Kitâbü't-talak
41.	Kitâbü's-şirb	Kitâbü'l- kısme	Kitâbü'l-müsâkat	Kitâbü'r-ric'a
42.	Kitâbü'l-arâzî	Kitâbü'r-rühûn	Kitâbü'l-icâre	Kitâbü'l-îlâ'
43.	Kitâbü'l-mefkud	Kitâbü'l-hacr	Kitâbü'l-cu'âle	Kitâbü'z-zihâr
44.	Kitâbü'l-lakît	Kitâbü't-teflîs	Kitâbü'ihyâi'l-mevât	Kitâbü'l-li'ân
45.	Kitâbü'l-lukata	Kitâbü's-sulh	Kitâbü'l-vakf	Kitâbü'l-'ided
46.	Kitâbü'l-ibâk	Kitâbü'l-kefâle	Kitâbü'l-hibe	Kitâbü'r-radâ'
47.	Kitâbü's-sibâk	Kitâbü'l-havâle	Kitâbü'l-lukata	Kitâbü'n-nefekât
48.	Kitâbü'l-vedfa	Kitâbü'l-vekâle	Kitâbü'l-lakît	Kitâbü'l-cirâh
49.	Kitâbü'l-ârîye	Kitâbü'l-lukata	Kitâbü'l-ferâiz	Kitâbü'd-diyât
50.	Kitâbü'l-vakf ve's-sadaka	Kitâbü'l-vedfa	Kitâbü'l-vesâyâ	Kitâbü kıtali ehli'l-beğy
51.	Kitâbü's-şehâde	Kitâbü'l-gasb	Kitâbü kasmî'l-fey ve'ganaim	Kitâbü'l-hudûd
52.	Kitâbü'r-rücû'ani'sşehâde	Kitâbü'l-istihkak ve ahkamuhu	Kitâbü kasmî's-sadakat	Kitâbü kuttâi't-tarîk
53.	Kitâbü âdâbi'l-kadi	Kitâbü'l-hibât	Kitâbü mücebâti'd-daman	Kitâbü'l-eşribe
54.	Kitâbü'l-kısme	Kitâbü'l-vesâyâ	Kitâbü's-siyer	Kitâbü'l-cihâd
55.	Kitâbü'l-hudûd	Kitâbü'l-ferâiz	Kitâbü akdi'l-cizye ve'l-muhadene	Kitâbü'l-cizye
56.	Kitâbü's-serika	Kitâbü'l-'ıtk	Kitâbü's-sayd ve'z-zebâih	Kitâbü's-sayd ve'z-zebâih
57.	Kitâbü kuttâi't-tarîk	Kitâbü'l-kitâbe	Kitâbü'd-dahâyâ	Kitâbü'l-edâhî
58.	Kitâbü's-siyer	Kitâbü't-tedbîr	Kitâbü'l-et'ime	Kitâbü's-sebk ve'r-remy
59.	Kitâbü'l-gasb	Kitâbü ümehâti'l-evlâd	Kitâbü's-sebk ve'r-remy	Kitâbü'l-eymân
60.	Kitâbü'l-hacr ve'l-habs	Kitâbü'l-cinâyât	Kitâbü'l-eymân	Kitâbü'l-keffârât
61.	Kitâbü'l-me'zûn	Kitâbü'l-cirâh	Kitâbü edebi'l-kadi	Kitâbü'l-kısme
62.	Kitâbü'l-ikrar	Kitâbü'd-diyât fi'n-nüfûs	Kitâbü's-şehâdât	Kitâbü's-şehâdât
63.	Kitâbü'l-cinâyât	Kitâbü'd-diyât fi mâdûne'n-nefs	Kitâbü'd-de'âvi ve'l-beyyinât	Kitâbü'l-akdiye
64.	Kitâbü'l-hunsa	Kitâbü'l-kasâme	Kitâbü'l-'ıtk	Kitâbü'd-de'âvi ve'l-beyyinât
65.	Kitâbü'l-vesâyâ	Kitâbü'n fi ahkâmi'z-zünâh	Kitâbü't-tedbîr	Kitâbü'l-'ıtk
66.	Kitâbü'l-karz	Kitâbü'l-kazf	Kitâbü'l-kitâbe	Kitâbü't-tedbîr
67.		Kitâbü's-serika	Kitâbü 'ıtki ümehati'l-evlâd	Kitâbü'l-mükâteb
68.		Kitâbü'l-hırâbe		Kitâbü 'ıtki ümehâti'levlâd
69.		Kitâbü'l-akdiye		

Kaynak: Bilal Aybakan tarafından hazırlanmıştır.⁵⁹

⁵⁹ Tablo için bkz. Bilal Aybakan, "Fürû' Fıkıh Sistematigi Üzerine", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 31 (2006), s. 31.

Muâmelât konularını içeren başlıklardan iktisadî meselelerle yakından ilişkili olanlarını şu şekilde sıralamak mümkündür: “*el-buyû*’, *es-sarf*, *es-selem*, *el-icâre*, *el-âriye*, *el-cu’l*, *el-kirâd* (veya *el-mudârabe*), *el-musâkât*, *eş-şuf’a*, *el-kısme*, *er-rehn*, *el-hacr*, *et-teflîs*, *es-sulh*, *el-kefâle*, *el-vekâle*, *el-havâle*, *el-vedî’a*, *el-gasb*, *el-istihkâk*, *el-hîbe*, *el-vesâya*, *el-’itk*, *el-ferâiz* ve *eş-şerike*.”⁶⁰ Bu başlıklar altında ele alınan meseleler, fıkıh ilminin bünyesinde barındırdığı iktisadî birikimi yansıtmaktadır. Malî sistemle ilgili konular daha ziyade *zekât*, *sadaka*, *kefareter*, *vakıf*, *fey*, *nafaka*, *öşür*, *cizye* ve *haraç* bölümlerinde geçmektedir.⁶¹ Gelirin üretim faktörlerine göre dağıtılmasına dair ilk uygulama örnekleri, daha çok şirketlerle ilgili bölümler (*eş-şerike*) ve kiralama (*el-icare*) uygulamalarını barındıran bölümlerde yer alırken, gelir dağıtımının gözden geçirilmesi de -özellikle temel ihtiyaçların teminini sağlama hususunda- *zekât* ve *nafaka* kısımlarında yer almaktadır. Bu bağlamda ekonomik refah, yoksulluk problemi ve gelir dağılımı konular, *zekât*, *nafaka*, *sadaka*, *kefareter* gibi başlıklar altında yapılan analizlerle yakından ilişkilidir.⁶² Ekonomik gelişime dair konular ise ölü *arazilerin ihyası* ve *faiz yasağı* başlıkları altında ele alınan konularla içiçedir. Nakitler ve günümüz banka işlemlerinin ilk örnekleri olabilecek uygulamalar için *alışveriş* (*el-büyû*), *es-sarf*, *es-selem*, *el-kirâd* (*el-mudârabe*), *er-rehn*, *el-hacr*, *et-teflîs*, *el-kefâle*, *el-vekâle*, *el-havâle* vb. bölümler örnek olarak verilebilir. Eserlerin yazıldığı dönemlere göre uluslararası ekonomi ve ilişkiler için de *öşür*, *cizye*, *sulh* gibi bölümler önemli bilgiler içerebilmektedir.

Fıkıh literatürünü, sadece iktisat hukuku alanında sağladığı kaynak malzeme açısından değil, aynı zamanda içerdiği *iktisadî analiz örnekleri* üzerinden de değerlendirmek gerekmektedir.⁶³ Fukahanın kendi zamanlarındaki uygulamalardan haberdar olup hukukî statüleri hakkında görüş belirterek geçerliliklerini tespit etmeye çalıştıkları görülmektedir. Bu eserlerin genel muhtevalarının yanında şerh ve muhtasarlarının ele alınmış olması da dikkat çekmektedir. İslâm ilim geleneğinde şerh ve haşiyelerin, eserlerin yazıldığı ve okunduğu zamanlar arasında köprü sağladığını

⁶⁰ İlgili bölümler için bkz. Tablo-2. Zikredilen bölüm/bab başlıkların yazıları koyu olacak şekilde belirtilmiştir.

⁶¹ Karadâğî, a.g.e., s. 62.

⁶² a.g.e., s. 63.

⁶³ Orman, a.g.e., s. 269.

söylemek mümkündür.⁶⁴ Fıkıh eserlerini, İktisadî Düşünce Tarihi'nin potansiyel kaynakları arasında üst sıralarda bir yere yerleştiren Sabri Orman'ın da tespitleriyle, “el-muhtasar” şeklindeki, kısa ve özlü hukukî metinler yerine şerh ve haşiye tarzındaki çalışmalar da bu bakımdan daha önem arz etmektedir.⁶⁵ Ayrıca *fetâva* eserleri ve kadı sicillerinin de son dönemlere ait iktisadî uygulamalar bağlamında iktisadî tarih açısından örneklik teşkil edebilir.⁶⁶

Füru-ı fıkıh literatürü, İslâm iktisat düşüncesinin kaynakları çerçevesinde çok sayıda bilimsel çalışmaya konu olabilecek zenginliktedir. Bu çalışmamızın asıl konusu İmam Şâfiî'nin *el-Üm* aldı eseri olsa da, konuya girmeden, farklı mezhep, yüzyıl ve bölgelerde kaleme alınmış bazı eserlerden yapacağımız alıntılar üzerinden füru-i fıkıh alanının, İslâm iktisat düşüncesine yapmış olduğu katkıya işaret etmek istiyoruz.

İslâm iktisadının pratiğe dönük en güncel meselesi olan katılım bankacılığı ve fon toplama ve kullandırma teknikleri açısından ele alınabilecek fûrû-i fıkıh kaynaklarının başında ise İmam Ebû Hanîfe(v.150/767) ve talebeleri İmam Muhammed(v.189/805) ve Ebû Yusuf'un(v. 182/798) görüşlerini en geniş şekilde ele alan Serahsî'nin(v. 483/1090) otuz ciltlik eseri *el-Mebsût*⁶⁷ ve Kâsânî'nin(v. 587/1191) eseri *Bedâiu's-Sanâî*⁶⁸ zikredilebilir. *el-Mebsut*, Sıddıkî'nin çalışmasında belirttiği üzere, kâr ve kâr paylaşımı açısından keşfedilmeyi beklemektedir.⁶⁹ Örneğin Serahsî, eserinin bir cildini tamamen mudarebeye hasretmiştir. Bu cildin başlıklarından bazılarını değinmekle yetineceğiz. Bu başlıklar “ticaret malı cinsinden olan sermaye ile mudarebe, işletmecinin mudarebe sermayesi üzerindeki kullanımlarının ölçü ve sınırı, sermaye sahibi ile işletmecinin karı paylaşması, işletmecinin sermayeyi mudarebe yoluyla başkasına vermesi(alt mudarebe), mudarebede murabaha, işletmeci ile sermaye sahibi arasında murabahalı satış, gayri müslimlerle mudarebe, mudarebede ortaklık”⁷⁰

⁶⁴ İslâm ilim ve kültür mirasıyla irtibata geçmek ve bugüne taşımak adına yetkin bir değerlendirme için bkz. İsmail Kara, “Unuttuklarını Hatırla!” Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not”, *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. 15, S. 28 (2010/1), ss. 1-67.

⁶⁵ Orman, a.g.e., ss. 268-269.

⁶⁶ Orman, a.g.e., s. 270.

⁶⁷ Şemsuddîn Ebu Bekir Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût*, C. 1-30, Beyrut: Dâru'l-Kitabu'l-İlmiyye, 2009.

⁶⁸ Alâüddin Ebû Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâ'î'u's-sanâî fi tertîbi's-şerâ'i'*, C. 1-7, Beyrut: Daru'l-Kitabu'l-Arab, 1974. İmam Şâfiî'nin görüşlerinin yer aldığı üçüncü bölümde Kâsânî'nin ilgili eserinde İmam Şâfiî'ye atfedilen bir görüş değerlendirilecektir.

⁶⁹ Sıddıkî, “İslâm İktisat Düşünce Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmaların Bir Tahlili”, s. 226.

⁷⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, C. 22.

şeklinde. *Bedâiu's-Sanâi* eseri de, Tablo-2'deki muhtevasında da görüleceği üzere, *el-büyû* ve sonrasındaki bölümler başta olmak üzere İslâm iktisat düşüncesi açısından ele alınabilecek konumdadır. Örnek olarak mudarebeyi ele aldığı bölüme baktığımızda Kâsânî'nin, kıyas ve istahsana uygun olarak mudarebenin caiz olduğunu açıkladığını görürüz.⁷¹ Kasani sermaye kârlarının, amortisman⁷² giderlerine, belirsizlik ve risk faktörlerine karşılık bir güvence olduğunu belirtir.⁷³

İbn Hazm'ın(v.456/1064) eseri *el-Muhallâ*⁷⁴ ise, mezheplerin gelişiminden sonra fıkıh literatüründe pek yer bulamayan görüşleri de bir araya getirdiği için erken dönem fıkıh ve diğer İslâm ilimleri tarihi için önemli bir kaynak olarak karşımızda durmaktadır.⁷⁵ Celal Yeniçeri'nin de “İslâm İktisadının Esasları”⁷⁶ kitabında sıkça başvurduğu kaynak eserlerden biri olan *el-Muhallâ*'dan örnek olarak müellifin verimi artırma ve verim düşüklüğüne müdahale meselesindeki düşüncelerine bakabiliriz. “*Bir kimse hurmalığını veya ekinini sulamadığında bunlar helak olacaksa o kimse sulamaya mecbur edilir. Bunun gibi bir kimse hayvanına yaşamasını ve gelişmesini sağlayacak şeyleri vermezse o kimsenin bu tutumuna engel olmak vacip olur.*”⁷⁷ İbn Hazm'ın bu düşüncesini, “*O yeryüzünde iş başına geçti mi orada fesad çıkarmaya, ekini ve nesli kökünden kurutmaya koşar. Allah fesadı sevmez.*”⁷⁸ şeklindeki ayete dayandırması da dikkat çekmektedir. Ayrıca İbn Hazm'ın tarım arazilerinin kiralanmasını caiz görmeyen tek fakih olduğu bilinmektedir.⁷⁹ Bu düşüncesini de arazi sahibinin toprağı işlemeyecekse ortaklık yoluyla işletmesi gerekliliğiyle desteklemektedir.⁸⁰

İşbilye ve Kurtuba gibi döneminin ilim ve kültür merkezlerinde kadılık yapmış Malîkî fakîhi İbn Rüşd'ün(v.595/1198), *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*⁸¹ isimli mukayeseli fûrû-i fıkıh eseri, mezheplerin fıkıh mantığı ve tekniklerini ana

⁷¹ Kâsânî, *Bedâ'î'u's-sanâ'i*, C. 6, ss. 80-81.

⁷² Ortaklıklarda, taşınmaz malların aşınmalarına, eskimelerine karşılık olarak yıllık kârdan ayrılan belirli orandaki pay.

⁷³ Kâsânî, a.g.e., C. 6, ss. 83.

⁷⁴ Ebû Muhammed Alî ibn Ahmed İbn Hazm, *el-Muhallâ*, C. 1-15, Mısır: Mektebetu'l-Cumhuriyyetu'l-Arabiyye, 1967-1969.

⁷⁵ DİA

⁷⁶ Bkz. Celal Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1980, s. 66, 73, 110, 169, 195, 228, 243, 246 v.dğr.

⁷⁷ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, C. 9, s. 78.

⁷⁸ el-Bakara 2/205.

⁷⁹ Ghazanfar, a.g.e., s. 39, 210.

⁸⁰ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, C. 9, s. 53.

⁸¹ Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, C. 1-2, Kahire: Daru'l-Kutubi'l-Hadîse, 1975.

hatlarıyla ortaya koyması açısından önemlidir.⁸² Eser, Tablo-2'deki muhtevasında da görüleceği üzere, *el-büyû* ve sonrasındaki bölümler başta olmak üzere İslâm iktisat düşüncesi açısından da ele alınabilecek konumdadır. Günümüzde de sık sık tartışma konusu olan faiz yasağının amacı hakkında İbn Rüşd'ün düşüncesine örnek olarak bakabiliriz. İbn Rüşd, ribâ ile ilgili açtığı bölümde, ribevî mallar konusunda illetin kıyas ile belirlenmesi sonucu mezheplerin yaklaşımlarını ele alır. Burada Hanefilerin cins birliğiyle beraber ölçülebilen veya tartılabilen malları esas almasını mantıken de doğru bulan İbn Rüşd, alım-satım işlemlerinde ribânın yasaklanmasıyla insanların zarara uğramamasının ve adaletin sağlanmasının şer'an da amaçlandığını açıklar. Alım-satımda adaleti alınıp satılan şeylerin değer bakımından birbirine yakın olması şartına bağlayan İbn Rüşd, değer belirlenmesinin zor olması sebebiyle dirhem ve dinarların değer belirleme aracı olarak görür.⁸³ Tartılmayan ve ölçülmeyen şeylerin satılmasında ise adaletin, aralarındaki değer oranının belirlenmesiyle sağlanacağını belirtir. İbn Rüşd'ün değer oranı için verdiği örnek ise atların elbise ile satışidir. Bu örneğe göre, bir atın bir takım elbiseye satılması işleminde, atın değeri atlar arasında 50 dirhem ise adalet gereği karşılığında verilen elbisenin de elbiseler arasındaki değerinin 50 dirhem olması gerekir. Ancak elbise 10 dirhem değerindeyse söz konusu at karşılığında 5 takım elbisenin verilmesi gerekecektir.⁸⁴ İbn Rüşd'ün bu düşüncesi, standartlaşmanın söz konusu olmadığı bir çağda toplum düzeninde hilelerin önüne geçilmesini sağlamak adına oldukça dikkat çekicidir.⁸⁵ Aristoteles'in -eserlerine yazdığı şerhlerle- Batı dünyasında yeniden keşfedilmesine katkıda bulunan İbn Rüşd'ün, Orta Çağ'daki İslâm düşüncesi ve Latin-Hristiyan düşüncesinde uzun soluklu etki bırakmış olduğuna değinmeden geçmek doğru olmayacaktır.⁸⁶ Öyle ki girişte de bahsettiğimiz üzere, ana akım iktisata dair düşünce tarihi çalışmalarında Aquinalı Thomas'ın dönüm noktası kabul edilip kendisinden önceki yüzyılların "büyük boşluk" olarak kabul edilmesinin arka planında bu etkinin korkusu yatmaktadır.⁸⁷

⁸² H. Yunus Apaydın, "İbn Rüşd", *DİA*, İstanbul: İSAM, 1999, C. 20, s. 288-292

⁸³ İbn Rüşd, a.g.e., C. 2, s. 144.

⁸⁴ İbn Rüşd, a.g.e., C. 2, s. 145.

⁸⁵ İslahi, *Müslümanların İktisadi Düşünce ve Analize Katkıları*, s. 72.

⁸⁶ Ghazanfar, a.g.e., s. 333.

⁸⁷ Bu etki ve karşılıklı düşünce yarışı için bkz. Ghazanfar, a.g.e., ss. 333-341. Ayrıca "Aquinalı, İbn Rüşd'ün hakkından geliyor" isimli ilginç bir tablo için bkz. a.g.e., s. 339.

Orta Çağ İslâm dünyasında iktisadî konular üzerine yazan âlimlerden biri de Takıyyüddîn İbn Teymiyye(v.728/1328)'dir. İbn Teymiyye'nin *fetâvâ* türü eserlerden olan *Mecmû'u fetâvâ*⁸⁸ isimli geniş eserinde de iktisadî konuları ele aldığı görülmektedir. İbn Teymiyye'nin iktisata dair bazı görüşlerini inceleyen Ghazanfar ve Islahi'nin de belirttikleri gibi ana akım iktisatta *gresham kanunu*⁸⁹ diye bilinecek olan “kötü para iyi parayı kovar” ilkesini İbn Teymiyye çok önceden öngörmüştür.⁹⁰ İbn Teymiyye bu konudaki düşünceleri şöyledir:

*“Para birimlerinin külçe değerleri farklıysa, bu durum kötü paraları toplayacak ve onları iyi para ile alacak olan kötü insanlar için kazanç kaynağı haline getirecektir. Bu kötü insanlar daha sonra iyi paraları alıp başka bir ülkeye götürecek ve o ülkenin kötü parasını bu ülkeye getireceklerdir.”*⁹¹

İbn Teymiyye burada değeri daha düşük olan kötü paranın tedavülde kalmasına karşın iyi paranın saklanacağını belirtir. Bu da gresham kanunu denilen prensibin özüne işaret etmektedir.

2. İSLÂM İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN ÖZEL FIKHÎ KAYNAKLARI

Bu başlıkta fakihler tarafından kaleme alınan ve iktisati konulara tahsis edilmiş eser türleri ve bunların önde gelen örnekleri üzerinde durulacaktır. Aynı türde yazıldığı halde fakih olmayanların kaleme aldığı eserleri çalışma dışı tutulacaktır. Daha çok fıkıhçı kimliği ile öne çıkan ilim adamlarının kaleme aldığı eser türlerini, haraç, emval, kesb, hisbe ve muhtelif türde eserler başlığı altında ele alacağız.⁹²

2.1. Harâc Türü Eserler

Arapça bir kelime olan “harâc”ın, genel ve özel olmak üzere iki terim anlamı bulunmaktadır. Harâc genel olarak vergi ve devlet gelirlerini özel olarak ise toprak vergisini ifade eder. Harâcın, kamu maliyesi kitaplarına daha çok genel anlamı ile başlık

⁸⁸ Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, C. 1-37, thk. Abdurrahman en-Necdi Asımi, Riyad: Metabiu'r-Riyad, 1381.

⁸⁹ “Kötü para iyi parayı kovar” şeklinde tanımlanan bu fikir, iktisat düşünce tarihinde, Thomas Gresham(1519-1579) tarafından ileri sürüldüğü için *Gresham kanunu* olarak isimlendirilmiştir. Bkz. Islahi, *Müslümanların İktisadi Düşünce ve Analize Katkıları*, s. 68.

⁹⁰ Ghazanfar, a.g.e., s. 107 ; Islahi, a.g.e., s. 69.

⁹¹ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, C. 29, s. 469.

⁹² Ekonomi ile ilgili fıkıh kitapları ile ilgili başka bir liste için bkz. Karadâğî, a.g.e.,ss. 62-65.

yapıldığı belirtilmektedir.⁹³ Müslüman âlimlerin, başlangıçtan itibaren “Kitâbu’l-Harâc” isimli pek çok bağımsız çalışma ele aldıkları bilinmektedir. Bu kitaplarda, kamu maliyesi ile ilgili konuların yanında, iktisat hukukunun kamuya ilişkin meselelerinin de ele alındığı görülmektedir. Harâc eserlerinde ele alınan ana konular ise, genel olarak tabii kaynakların ve arazi sisteminin hukuku ve idaresi, vergilerin hukukî ve idari yönleri, hazine ve organizasyonu, bütçe idaresi ve kamusal yatırımlardır.⁹⁴

Cengiz Kallek’in harâc ve emvâl türü eserlerle ilgili kapsayıcı çalışmasında bu tür eser kaleme alanların fıkıhçı, hadisçi, tarihçi, edebiyatçı ve divan kâtiplerinden oluştuğu görülmektedir.⁹⁵ Kallek’in ilk sırada fakîhleri sıralaması dikkat çekicidir. Zira listelenen 45 eserin 20’sinin müellifinin fakîh olduğu görülmektedir. Öyle ki çalışmanın yazarı “fıkıhçı bir silsile”den bahsetmektedir.⁹⁶ Bu eserlerle ilgili literatüre bakıldığında bu gruptaki ilk ve en önemli eserin Hanefî fakîhlerden Ebu Yusuf’a (v.182/798) ait olduğu dikkat çekmektedir.

Fukaha tarafından telif edilen harâc türü bazı eserler şöyle sıralanabilir:

- Ebu Yusuf Ya’kub b. İbrâhim el-Kûfî’ye (v.182/798) ait *Kitâbü’l-harâc*:⁹⁷ Ebû Hânîfe’nin önde gelen talebesi olan Ebû Yûsuf’un bu kitabı, “fıkıhçı silsile”nin günümüze ulaşan ilk eseri olarak bilinmektedir.⁹⁸ Eserin muhtevası temel olarak toprak ve vergi hukuku olup daha genel olarak devlet idaresi şeklindedir.⁹⁹ Ebu Yûsuf’un, İmam Şâfiî ve İmam Mâlik gibi dönemin meşhur imamlarının görüşlerini aktarıp ihtilafî görüşleri de ele aldığı görülmektedir.

⁹³ Kallek, a.g.e., s. 7.

⁹⁴ Orman, a.g.e., s.288.

⁹⁵ Kallek, a.g.e., s. 27.

⁹⁶ Kallek, a.g.e., s. 15.

⁹⁷ Ebû Yûsuf Ya’kub b. İbrâhim, *Kitabu'l-Harâc*, Kahire: Matbaatu's-Selefiyye, 1396.

⁹⁸ Kallek, a.g.e., s. 15.

⁹⁹ Kallek bu eseri “*Hukuk Felsefesi, İktisadî Refah, Devletin Sorumluluğu, Özel Teşebbüsü Teşvik, Vergilendirme İlkeleri, Piyasa Mekanizması ve Fiyatlar, Kambiyo Rejimi, Dış Ticaret Esasları*” açısından değerlendirmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz. Kallek, a.g.e., ss.77-96. Ayrıca Shaikh M. Ghazanfar da aynı eseri “*Kamu Maliyesi, Vergi Oranları, Vergi Toplama ve İdaresi, Hububat Fiyatları ve Arzı, Kırsal Gelişim Projelerinin Finansmanı*” açısından değerlendirmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz. Ghazanfar, *Orta Çağ İslâm İktisat Düşüncesi*, ss. 279-301.

- Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye (v.189/805) ait *Kitâbü'l-harâc*:¹⁰⁰ İmam Muhammed'in bu eseri, Hanefî mezhebinin ana kaynaklarından *el-Asl*'ın toprak vergisi ve cizye hükümlerini ele alan bölümleriyle benzerlik gösterdiği için müstakil bir eser olmaması mümkündür.¹⁰¹
- Ebû Ali Hasan b. Ziyâd el- Kûfî'ye (v.204/819) ait *Kitâbü'l-harâc*: Ebû Hânîfe'nin önde gelen bir diğer talebesi Hasan b. Ziyâd'a ait olan bu eserin varlığını altıncı yüzyıla kadar sürdürdüğü bilinmektedir.¹⁰²
- Ebû Bekir Ahmed b. Ömer eş-Şeybanî 'nin (v.261/875) kaleme aldığı *Kitâbü'l-harâc*: Hanefî mezhebine mensup müctehid bir âlim olan ve daha çok Hassâf¹⁰³ lakabıyla anılmış olan müellifin bu eserini Abbasî halifesi Mühtedî Billâh'ın talebi üzere yazdığı bilinmektedir. Halife'nin vefatından sonra evi yağmalanmış olduğu için eserin günümüze ulaşamadığı söylenmektedir.¹⁰⁴
- Ebû Süleyman Dâvûd b. Ali el-İsfehânî'ye (v. 270/884) ait *Kitâbü'l-harâc*: Zahirî mezhebinin kurucusu olan Davûd ez-Zâhirî'ye ait olan bu eser de günümüze ulaşamamıştır.¹⁰⁵
- Ebü'l-Hasan Ali b. Osman el-Kureşî'nin (v. 585/1189) kaleme aldığı *el-Minhâc fi İlmi harâci mısır*: Kadılık ve divan nazırlığı gibi hizmetlerde bulunan ve Şâfî fikhında eğitim almış Mahzûmî'nin, malî yapı ve parasal sistem gibi konuları günümüze yakın bir yöntemle ortaya koyduğu bir eserdir.¹⁰⁶
- Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdurrahman Receb ed-Dımaşkî'nin (v. 795/1393) kaleme aldığı *el-İstihrâc li-ahkâmi'l-harâc*:¹⁰⁷ Hanbelî mezhebi âlimlerinden olan İbn Receb'e ait olan bu eserin Eyyûbî iktidarı sonrası kargaşa döneminde yazılmış olduğu tahmin edilmektedir.¹⁰⁸

¹⁰⁰ *Kitâbü'l-Harâc* bölümü için bkz. Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî, *es-Siyer ve'l-harâc ve'l-uşr min kitabi'l-Asl el-ma'rûf bi'l-Mebsût*, thk. Mecid Huduri, Karaçi: İdaretü'l-Kur'an ve'l-Ulumi'l-İslâmiyye, 1417.

¹⁰¹ Kallek, a.g.e, s. 15.

¹⁰² Kallek, a.yer.

¹⁰³ Geçimini ayakkabıcılıkla sağladığı için bu lakapla anılmıştır. Bkz. Özel, a.g.e., s. 33.

¹⁰⁴ Kitap hakkında dipnot

¹⁰⁵ Nüreddîn Itr, "Dâvûd ez-Zâhirî", *DİA*, İstanbul: İSAM, 1994, C.9, ss. 49-50.

¹⁰⁶ Eserle ilgili bir değerlendirme yazısı için bkz. Kallek, a.g.e.,ss. 235-239.

¹⁰⁷ Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb, *el-İstihrac li-ahkâmi'l-harac*, thk. İyâd b. Abdillatîf b. İbrâhim, Beyrut: Beytu'l-Efkâri'd-Devliyye, 2004.

¹⁰⁸ Kallek, a.g.e., s. 23.

- Ebü'l-Hasan Nûreddin Ali b. Hüseyin b. Alî Kerekî'ye (v. 940/1534) ait *Kâtü'atü'l-lecâc fî hilli'l-harâc*:¹⁰⁹ İmâmiyye mezhebinin müceddidlerinden olan Kerekî'ye ait olan bu eser özellikle haraç topraklarının tespiti ve devlet başkanının bu tahsisatı almasının cevazıyla ilgilidir.¹¹⁰
- İbn Nüceym Zeynüddin b. İbrâhim el-Mısrî'nin (v. 970/1563) kaleme aldığı *Risâle fî'l-harâc*:¹¹¹ Mısır'ın önde gelen Hanefî âlimlerden olan İbn Nüceym'e ait olan bu eserin, Memlûkler devrinde *ardu'l-havz*¹¹² adı verilen yeni bir arazi türünün ortaya çıkmasından sonra bazı fakihlerin fetvalarından dolayı yazılmış olabileceği tahmin edilmektedir.
- Hamevî Ebü'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed el-Hasenî'ye (v. 1098/1687) ait *Risâle fî ahkâmi'l-uşr ve'l-harâc*: Hanefî fıkıh âlimlerinden olan Hamevî'ye olan bu eser arazi ahkâmına ilişkin fetvayı içermektedir.¹¹³
- Abdullah b. Ahmed el-Mevsılî er-Rebîkî'nin (v. 1159/1746) kaleme aldığı el-*Minhâc fî beyâni ahkâmi'l-uşr ve'l-harâc*: Hanefî fakîhlerinden olan Abdullah b. Ahmed'e ait olan bu eser mîrî arazilerle ilgilidir.¹¹⁴
- Rahbî Abdülazîz b. Muhammed el-Bağdâdî'nin (v. 1184/1770) telif ettiği *Fıkhü'l-mülûk ve Miftâhu'r-ritâci'l-mursad alâ hizâneti kitâbi'l-harâc*:¹¹⁵ Hanefî fakîhi Rahbî'nin bu eseri, Ebû Yusuf'un *Kitâbü'l-Harâc* eserinin şerhi olup iki ciltten oluşmaktadır. Bu eser harâc türü bir esere yapılmış ilk ve tek şerh olma özelliğini taşımaktadır.

2.2. Emvâl Türü Eserler

Emvâl, Arapça bir kelime olan “mâl”ın çoğul ifadesidir. Emvâl türü eserler de vergi ve devlet gelirlerini ele almaktadır. Ancak Harâc eserlerinden farklı olarak bu eser

¹⁰⁹ Ebü'l-Hasen Nûreddin Ali b. Hüseyin b. Alî Kerekî, el-Haraciyyat, *Kat'atü'l-lecâc fî tahkiki hilli'l-harâc*(el-Harâciyyat içinde), Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1413.

¹¹⁰ Devlet gelirlerinin ve arazilerinin tahsisi meselesinde kamu yararının gözetilmesi gerektiğinin sık sık vurgulandığı bu eserle ilgili bir değerlendirmeye yazısı için bkz. Kallek, a.g.e.,s. 195-206.

¹¹¹ Zeynüddin Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed Mısrî Hanefî İbn Nüceym, *Risâle fî'l-harâc c* (*Resailu İbn Nüceym* içinde), thk. Halil el-Meys, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1980.

¹¹² Vergiden kaçkını köylüler tarafından bırakılmış olan tahrib arazilerdir. Osmanlı zamanında da “arâzî-i havz” adıyla geçtiği ve devletin bu toprakları işleterek harac ve masrafları kestikten sonra kalan geliri sahiplerine verdiği görülmektedir. Bkz. Kallek, a.g.e., s. 24.

¹¹³ Kallek, a.g.e., s. 25.

¹¹⁴ Kallek, a.g.e., s. 27.

¹¹⁵ Abdülazîz b. Muhammed el-Hanefî Rahbî, *Fıkhü'l-mülûk ve miftâhi'r-ritâc el-mürsad ala hizane kitâbi'l-harâc*, thk: Ahmed Abir Kebisi, C. 1-2, Bağdad: İhyau't-Turasi'l-Arabi, 1973.

türünde nakdî birikimlerin zekâtına da yer verilmektedir.¹¹⁶ Bilindiği üzere Hz. Osman dönemine kadar tüm zekât gelirleri devlet gelirlerinden sayılırken, onun döneminden sora nakdî malların zekâtı devletin uhdesinden çıkarılmış fertlerin kendi sorumluluklarına bırakılmıştır.¹¹⁷

Fukaha tarafından telif edilen emvâl türü bazı eserler şöyle sıralanabilir:

- Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî'e (v.224/838) ait *Kitâbü'l-emvâl*.¹¹⁸ Aynı zamanda fıkıh âlimi olan Ebû Ubeyd'e ait olan bu eserin, İslâm'ın ilk iki yüzyıldaki iktisat hukuku düşüncesi hakkında zengin bir kaynak olduğu belirtilmiştir.
- Ebû İshak el-Kâdî İsmâil b. İshak el-Ezdî el-Cehdamî'ye (v. 282/896) ait *Kitâbü'l-emvâl ve'l-megâzî*: Mâlikî fakihlerden el-Cehdamî'nin bu eserinin, ilgili konularda, Mâlikî bakış açısıyla yazılmış ilk kitap olduğu belirtilmektedir.¹¹⁹
- Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hallâl'in (v. 311/923) telif ettiği *Kitâbü'l-emvâl*: Ebû Bekir el-Hallâl'a atfedilen bu eserin, Hanbelî mezhebinin ilk temel fıkıh kaynağı olan *el-Câmî*'nin kayıp bölümlerinden biri olabileceği düşünülmektedir.¹²⁰
- Ebû Ca'fer Ahmed b. Nasr el-Esedî'ye (v. 402/1011) ait *Kitâbü'l-emvâl*.¹²¹ Mâlikî âlimlerden olan Ebû Ca'fer'e ait olan eserin fetva mecmuaları gibi soru-cevap usûlüyle düzenlenmiş olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca eser günümüze ulaşan kamu maliyesi ile ilgili literatürün, Mâlikî mezhebine ait bir örneği olarak karşımızda durmaktadır. Eserin iktisat, siyaset, ahlak ve fıkıh alanlarının etkileşimine örneklik teşkil etmesi açısından İslâm İktisadının bütüncül bir zihni yapısına uyum gösterdiği vurgulanmıştır.¹²²

¹¹⁶ Kallek, a.g.e., s. 13.

¹¹⁷ Kallek, a.g.e., ss. 13-15.

¹¹⁸ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellam el-Herevi, *Kitabü'l-Emval*, Kahire: Darü'l-Fikr, 1401/1981.

¹¹⁹ Kallek, a.g.e., s. 18.

¹²⁰ Kallek, a.g.e., s. 19.

¹²¹ Ebû Cafer Ahmed b. Nasr el-Esedî el-Mâlikî Davudî, *Kitabü'l-Emval*, thk. Rıza Muhammed - Salim Şehade, Rabat: Merkezi İhyai't-Türasi'l-Mağribi, 1988.

¹²² Kallek bu eseri "Bireysel iktisadî davranış, Yoksulluk sınırına Karşı Açlık Eşiği, Yolsuzlukla Mücadele" gibi konular çerçevesinde inceleyip değerlendirmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz., Kallek a.g.e., ss. 161-187.

- İbn Teymiyye Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim'e (v. 728/1328) ait *el-Emvâlü'l-müştereke*: Hanbelî fakîh ve müctehitlerden İbn Teymiyye'ye ait olan bu eserde kamu gelir ve giderleri incelenmektedir.¹²³

2.3. Kesb Türü Eserler

Arapça bir kelime olan *kesb*, çalışmak, servet edinmek, mal-mülk kazanmak gibi anlamlara gelmektedir.¹²⁴ *Kesb* türü ise çalışıp kazanmanın anlam ve önemi başta olmak üzere servet edinmenin durumu, iktisadî faaliyetlerin çeşitleri ve öncelik sıralaması, ihtiyaçların çeşitleri ve dereceleri gibi meseleleri ele alan eserlerdir.¹²⁵ İlgili literatüre bakıldığında bu gruptaki ilk ve en önemli eserin Hanefî fakîhlerden İmam Muhammed (v. 189/805)'e ait olduğu dikkat çekmektedir. Fukahanın kaleme almış olduğu bazı eserler şöyledir:

- Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye (v. 189/805) ait *el-İktisâb fi'r-rızkı'l-müstetâb*:¹²⁶ İmam Muhammed bu eserinde çalışmanın önemi, iktisadî faaliyetler, ihtiyaçlar, işçi ve işveren ilişkileri, işbölümü, tüketim ve israf, işsizlik gibi meseleleri ele almaktadır.¹²⁷
- Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî'nin (v. 483/1090) kaleme aldığı *Şerhu Kitabu'l-kesb*:¹²⁸ Hanefî fakîhlerden es-Serahsî'nin, eş-Şeybânî (v. 189/805)'nin eserine yazdığı şerh olup *el-Mebсут*'un bir bölümünü teşkil etmektedir.¹²⁹
- Ebû Abdullah b. Harb en-Nisâburî'nin (v. 234/848) eseri *Kitâbu'l-kesb*: Horasan fakîhlerinden olan en-Nisâburî'ye ait olan bu eser günümüze ulaşmamıştır.¹³⁰
- Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ahmed el-Halvânî'nin (v. 452/1060) eseri *Kitâbu'l-kesb*: Bu eser Hanefî müctehidlerinden Şemsu'l-e'imme el-Halvânî'ye aittir.¹³¹

¹²³ Eserin baskıları için bkz. Kallek, a.g.e., s. 23.

¹²⁴ Hammâd, "Kesb", s. 202.

¹²⁵ Sabri Orman, "İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları: Başlangıcından Osmanlı'ya". DÎVÂN İlmî Araştırmalar, C. 4, S. 6, 1999, s. 41; Karadâğî, a.g.e., s. 65.

¹²⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *Kitâbu'l-Kesb*, Beyrut: Mektebetu Matbuatu'l İslâmiyye, 1997.

¹²⁷ Orman, a.g.e.,s. 41.

¹²⁸ es-Serahsî, a.g.e., C. 30, ss. 269-322.

¹²⁹ Muhammed Hamidullah, "Serahsî", *DİA*, C. 36 (2009), Ankara: İSAM, s. 547.

¹³⁰ Kâtip Çelebi, *Keşf'zunûn*, thk. Şerefettin Yalıtıkaya- Rıfat Bilge, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1972, C. 2, s. 1452.

- Abdurrahman b. Ömer b. Muhammed b. Abdullah b. Seleme el-Hubeyşî (v. 780/1378)'nin *el-Bereke fî fadli's-sa'yve'l-hareke* adlı eseri: Bu eser Şâfiî mezhebi âlimlerinden olan el-Hubeyşî'ye aittir.¹³²

2.4. Hisbe Türü Eserler

Hisbe, iyiliği emredip kötülüğü yasaklamaya ilişkin İslâmî bir sosyal yükümlülüğün kurumsallaşmış ismi olarak tanımlanmaktadır. Bu tür eserlerin iktisadî meselelerle ilgili kısmı diğer kısımlarından çok daha fazla olduğu için özel kaynaklar arasında ele alınması uygun görülmüştür.¹³³ Muhteva olarak devlet ya da kamunun sosyal ve iktisadî hayatı denetlemesi gerektiğini ve müdahale yetkilerinin olduğunu ele alan bölümleri kapsamaktadır.¹³⁴ Devlet müdahalesinin sebepleri ile hukukî alt yapısının ve usûlünün geniş şekilde tartışıldığı görülmektedir. Fukahanın ele almış olduğu bazı hisbe eserleri şöyledir:

- Ebü'l-Fezâil Celâlüddîn eş-Şeyzerî'ye (v. 589/1193) ait *Nihâyetü'r-rütbe fî talebi'l-hisbe*:¹³⁵ Selâhaddîn Eyyübî devrinin Taberiye kadısı ve muhtesibi olan eş-Şeyzerî'ye ait olan bu eser pazar kural ve değerlerini ele alan hisbe türü eserlerin günümüze ulaşmış ilk örneği sayılmaktadır.¹³⁶ Kırk bölümden oluşan eserin neredeyse tamamı pazar ahkâmıyla doğrudan ilgilidir.
- Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye'nin (v. 729/1329) eseri olan *el-Hisbe fî'l-İslâm*:¹³⁷ Hanbelî fakihlerinden olan İbn Teymiyye bu eserinde, pazarların işleyişi ve iktisadî faaliyetlerde müdahale konusunu ele almaktadır. İbn Teymiyye'nin *es-Siyâsetü's-şer'iyye fî islâhi'r-ra'iyye* isimli bir eseri daha

¹³¹ Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, Ankara: TDV Yayınları, 2014, s. 54.

¹³² Heyet, "Hubeyşî", *İslâm Âlimleri Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları, t.y, C. 10, ss. 144-146.

¹³³ Orman, *a.g.e.*, s. 286.

¹³⁴ Karadâği, *a.g.e.*, s. 64.

¹³⁵ Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe fî talebi'l-hisbe*, thk. Seyyid el-Bâz, Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1365/1946.

¹³⁶ Cengiz Kallek, "Şeyzerî", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2010, C. 39, ss. 107-109.

¹³⁷ Takıyyüddin İbn Teymiyye, *el-Hisbe fî'l-İslâm*, thk. Seyyid b. Muhammed b. Ebî Sa'de, Riyad: Vakfullah Teâla, 1983/1403.

bulunmaktadır.¹³⁸ Bu eserde ise vergilendirme, paranın fonksiyonları, faiz ve yoksulluk gibi kamu iktisadı konularıyla ilgilidir.¹³⁹

- İbnu'l-Uhuvve'nin (v. 729/1329) eseri olan *Me'alimu't-kurbe fi ahkâmi'l-hisbe*:¹⁴⁰ Şâfiî fakîhlerden olan İbnü'l-Uhuvve'ye ait bu eser yetmiş bölümden oluşmaktadır. Eserin ilk bölümlerinde hisbeye dair genel bilgiler bulunmaktadır. İlgili bölümlerde çeşitli ticaret hileleri ve bu hileler için bazı tedbirler açıklanmaktadır.
- Muhammed b. Ahmed b. Abdûn'un (11.-12.yy) kaleme aldığı *Risâle fi'l-kadâ ve'l-hisbe*:¹⁴¹ H. 5-6. yüzyılları (m. 11-12) arasında İşbiliye kadısı olarak görev yaptığı tahmin edilen İbn Abdûn'un bu eseri Endülüs hisbe teşkilatının yapısı, işleyişi ve görev alanı konusunda önemli üç risalenin ilkidir.¹⁴²
- Ahmed b. Abdullah b. Abdurraûf'un (12. yy) eseri olan *Risâle fi adâbi'l-hisbe ve'l-Muhtesib*:¹⁴³ İbn Abdûn'un çağdaşı olarak bilinen¹⁴⁴ İbn Abdurraûf'un bu eseri Endülüs hisbe teşkilatının yapısı, işleyişi ve görev alanı konusunda önemli üç risalenin ikincisidir.
- Ömer b. Osman el-Cersifi'ye (12. yy) ait *Risâle fi'l-hisbe*:¹⁴⁵ Endülüs hisbe teşkilatından¹⁴⁶ Cersifi'nin bu eseri hisbe teşkilatının yapısı, işleyişi ve görev alanı konusunda önemli üç risalenin üçüncüsüdür.
- Ebû Abdullah Muhammed es-Sakatî'nin (v. 500/1100) eseri olan *Kitab fi adâbi'l-hisbe*:¹⁴⁷ H. 6 (m.11.) yüzyılda Malaka'da muhtesib-kadı olarak görev

¹³⁸ S. M. Ghazanfar, A. Azim Islahi, "Ortaçağ Arap-İslâm İktisat Düşüncesine Dair Araştırmalar (İbn Teymiyye'nin İktisat Düşüncesinin Bazı Yönleri)", *Orta Çağ İslâm İktisat Düşüncesi(Batı İktisadındaki "Büyük Kayıp Halka"nın Telaftisi)*, çev. M. Sabri Gönül, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015, s. 96.

¹³⁹ Eserin "Serbest piyasaların işleyişi, Arz ve talep, Piyasalara kamu müdahalesi, Hisbe kurumu vasıtasıyla piyasaların idaresi" gibi bazı konular açısından değerlendirildiği yetkin bir çalışma için bkz. Ghazanfar, Islahi, a.g.e., ss. 89-113.

¹⁴⁰ Ziyauddin Muhammed b. Ahmet el-Kureşi *Mealimü'l-kurbe fi ahkami'l-hisbe*, thk. İbrahim Şemseddin, Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001.

¹⁴¹ Muhammed b. Ahmed b. Abdûn, *Risale fi'l-kadai ve'l-hisbe*, thk. Fatıma el-İdris, Beyrut-Lübnan. Daru'bnü Hazm, 2009.

¹⁴² Mustafa Hizmetli, "Hisbe Risalelerine Göre Endülüs'te Çevre Bilinci", *İSTEM*, 2009, s. 207-219.

¹⁴³ Ahmed b. Abdullah ibn Abdurraûf, "Risale fi Adabi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib", *Selasu resaili Endelüsiyye fi adâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib*, thk. E. Levi Provençal, Kahire, 1955.

¹⁴⁴ Mustafa Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, (yayınlanmamış doktora tezi), Ankara: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, s. 8.

¹⁴⁵ Ömer b. Osman el-Cersifi, "Risâle fi'l-Hisbe", *Selasu resaili Endelüsiyye fi adâbi'l-hisbe ve'l muhtesib*, thk. E. Levi Provençal, Kahire, 1955.

¹⁴⁶ Hizmetli, a.g.e., s. 8.

¹⁴⁷ Ebû Abdullah Muhammed es-Sakatî, *Fî adâbi'l-hisbe*, thk. Hasan ez-Zeyn, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Hadis, 1407/1987.

yapmış olan es-Sakati'nin bu eserinde muhtesibin nitelik ve görevlerini açıklamaktadır.

Hisbe eserlerinden bazıları ise özel olarak hisbe başlığını taşımamakla beraber hisbe ile ilgili bölümler barındırmaktadır:

- Yahya b. Ömer el-Kinânî'nin (v. 289/901) telif ettiği eser olan *Ahkâmü's-sûk (Kitâbü'n-nazar ve'l-ahkâm fî cemî'i ahvâli's-sûk)*:¹⁴⁸ Mâlikî fakîhlerinden olan Kinânî'ye ait olan bu eser pazar/piyasa ahkâmı hakkında yazılan ilk eser olarak geçmektedir. Soru-cevap usûlüyle kaleme alınmış olan eserde belediye hizmetleri, işçi-işveren ilişkileri, ölçü birimleri, çeşitli meslek grupları, karaborsacılık, fiyatlar, narh, sarraflık, kalite kontrolü gibi konular bulunmaktadır. Ayrıca oyun-eğlence ve kadınların günlük hayattaki yeri gibi konularla da yazıldığı dönemde yaşamış olan Kuzey Afrika Müslümanlarının ekonomik ve sosyal hayatını yansıtmaktadır.¹⁴⁹
- Ebû Bekir el-Hallâl'ın(v. 311/923) eseri olan *el-Emr bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy ani'l-Münker*: Hanbelî mezhebinin ilk temel fıkıh kitabı olan *el-Câmi* isimli eserin bir bölümü olarak geçen eser Hanbelî fakîhlerinden el-Hallâl'a aittir.¹⁵⁰
- Abdullah b. Ahmed el-İbyânî'nin(v. 352/964) kaleme aldığı *Mesâilü's-semâsira(Tertîbü's-semâsire)*:¹⁵¹ Mâlikî fakîhlerden İbyânî'nin günümüze ulaşmış bir risalesi olan eser mal satımında aracılık yapan simsarlarla ilgili olarak sorulan sorulara verdiği cevaplardan oluşmaktadır.
- Ahmed b. Saîd el-Müceyledî'nin(v. 462/1070) eseri *et-Teysîr fî ahkâmi't-te'sîr*: Endülüs kadılarında el-Müceyledî'ye ait olan eserde fiyatların belirlenmesi ve müdahalesi ele alınmaktadır. el-Müceyledî'nin meslek sahiplerinin aralarından birer temsilci seçerek standartları ve fiyatları denetlemelerinin sağlanmasını önerdiği aktarılmaktadır.¹⁵²

¹⁴⁸ Yahya b. Ömer el-Kinânî, *en-Nazar ve'l-ahkâm fî cemii ahvâli's-sûk*, thk. H. Hüsnî Abdülvehhab, Tunis: eş-Şeriketü't-Tunisiyye, 1975.

¹⁴⁹ Ahmet Özel, "Kinânî", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2002, C. 26, s. 34.

¹⁵⁰ Özel, Hanefî Fıkıh Âlimleri, s. 534.

¹⁵¹ Abdullah b. Ahmed İbyani, *Mesailü's-semasire*, thk. Muhammed el-Arusi el-Matvi, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1992.

¹⁵² Kallek, "Narh", s. 388.

2.5. Muhtelif Türlerde Eserler

İktisadî içerikli eserlerin incelendiği bibliyografik eserlerin ilklerinden olan “İslâm İktisat Mirası”¹⁵³ isimli çalışmasında Yâsir el-Havrânî’nin, 282 müellif ve onlara ait 350’ye yakın eseri tespit etmiş olması yukarıda saydıklarımızın dışında başka türlerde çok sayıda eserin varlığına işaret etmektedir. Bu eserlerin iktisati bir formasyonla incelenmesi halinde İslâm iktisat düşüncesinin gün yüzüne çıkmasına ciddi anlamda katkı sunacağını düşünüyoruz. Fakîhlerin de ele aldığı muhtelif türlerde çalışmaların olduğu görülmektedir. Farklı başlıklar taşıyan bu eserlerde tüketim, refah, ticaret, fiyatlar, harcama ve nafaka gibi konular ele alınmaktadır.

Tüketimle ilgili kitaplara Şîi fakihlerden Ahmed b. Muhammed el-Berkî’nin (v.376) eseri olan *el-Me’kel* ve Hanbelî fakîhlerinden İbn Teymiyye’nin (v. 728) *Eklü’l-helâl* örnek olarak verilebilir.¹⁵⁴ Refahla ilgili kitaplardan biri olan *er-Refâhiyye* de el-Berkî’ye aittir. Refahla ilgili bir diğer eser ise İbn Havrânî’ye (v. 1000) ait olup *Bülûğu’l-münâ fî esbâbi’l-ginâ* ismini taşımaktadır.¹⁵⁵ Ticaretle ilgili eserlerden biri ise *el-Has ale’t-ticare ve’s-sinâ’a ve’l-amel* olup Hanbelî fakihlerden Ebû Bekr b. Hallâl’a (v. 311/923) aittir.¹⁵⁶ Ticarete dair en meşhur eser ise *el-İşâre ila mehâsini’t-ticâre* isimli eser olup 4. veya 5. yüzyılda yaşadığı düşünülen Ebü'l-Fazl Ca’fer b. Ali ed-Dımaşki’ye aittir. Ortaçağ İslâm ticaret dünyasını oldukça geniş yelpazesıyla yansıtan *el-İşâre* adlı bu eser, 9. yüzyıl ile 12.yüzyıl arasında Ortadoğu ve Akdeniz’de yaşanan ticaretin altın çağının ayrıntılı tasvirini yapmaktadır.¹⁵⁷ Bu yüzyılların Batılı iktisatçıların “büyük boşluk” diye tanımladıkları 8-14.yüzyıla karşılık gelmesi de dikkat çekici bir husustur.

¹⁵³ Yâsir el-Havrânî’nin “İslâm İktisat Mirası” isimli çalışmasının detayları için bkz. Karadâğî, a.g.e., s. 63.

¹⁵⁴ Karadâğî, a.g.e., s. 64.

¹⁵⁵ Karadâğî, a.g.e., s. 65.

¹⁵⁶ Özel, Hanefî Fıkıh Âlimleri, s. 534.

¹⁵⁷ Cengiz Aydın, “Ca’fer b. Ali ed-Dımaşki”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 1992, C.6, ss. 546-547.

İKİNCİ BÖLÜM

İMAM ŞÂFİÎ'NİN EL-ÜM ADLI ESERİNDE İKTİSADA DAİR GÖRÜŞLERİ

1. İMAM ŞÂFÎ'NİN HAYATI (150-204/767-820) VE EL-ÜM ADLI ESERİ

Fıkıhçı kimliği öne çıksa da İslâm düşüncesine genel olarak yön veren önemli şahsiyetlerden biri de şüphesiz İmam Şâfiî'dir. O, nasların nasıl anlaşılması gerektiği hususunda ortaya koyduğu ilkeler kadar, akıl-nakil arası dengenin kurulmasında da birçok İslâm âlimini derinden etkilemiştir. Onun bu külli bakış açısı iktisat düşüncesini içine alacak mahiyettedir. Yaşadığı çağ itibariyle İslâm iktisadının ilk fikhî kaynakları arasında zikredilen *el-Üm* adlı eseri ve müellifi hakkında genel bilgiler verilmesi faydalı olacaktır. Bu başlık altında öncelikle İmam Şâfiî'nin hayatı kısaca özetlenerek eserle ilgili genel bilgiler verilecektir. Daha sonra İmam Şâfiî'nin yaşadığı dönemin iktisadî durumu hakkında bir çerçeve çizilmeye çalışılacaktır.

1.1. Hayatı

Hicrî 150 (767) yılında Gazze'de doğmuş olan¹⁵⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî'nin nesebi, baba tarafından, Hz. Peygamber'in dördüncü kuşaktan dedesi Abdülmenâf ile birleşmektedir.¹⁵⁹ Annesi Fâtîma, babası vefat ettikten sonra, İmam Şâfiî'yi daha iki yaşındayken Mekke'ye götürür. Bunun üzerine, Mekke'deki mescitlerde kurulan ilim meclislerinde erken yaşlarda bulunmaya başlar. Okuma yazma ve Kur'an-ı Kerim gibi temel eğitimini, ders saatleri dışında diğer öğrencilerin ders tekrarlarını yaptırma şeklinde bir tür belletmenlik yapmak üzere ücret ödemedi sürdürür.¹⁶⁰ İmam Şâfiî, bu süreçte iki büyük âlimden ders almaya başlar. Bunlardan birisi Mekke müftüsü olan Müslim b. Halid ez-Zenci (v.179/795)'dir. Böylece Şâfiî hocasının teşvikiyle fikha yönelir. İkinci hocası ise hadis âlimi olan İbn Uyeyne (v.198/813)'dir. Şâfiî hocası İbn Uyeyne'den çokça hadis alıp yazmıştır.¹⁶¹ İmam Şâfiî'nin diğer bazı hocaları ise Süfyân b. Uyeyne (tefsir alanında), Muhammed b. Ali b. Şâfiî (dedesinin kuzeni), Abdurrahman el-Müleykî, Saîd b. Sâlim ve Fudayl b.

¹⁵⁸ Doğum yeri ile ilgili olarak Askalan ve Yemen gibi rivayetler bulunsa da genel kanaat Gazze olduğu yönündedir. Zira Gazze, o dönemde Askalan'a bağlıdır. Detaylı bilgi için bkz. Bilal Aybakan, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2011, s. 22.

¹⁵⁹ Aybakan, a.g.e., s. 22.

¹⁶⁰ Aybakan, a.g.e., s. 23.

¹⁶¹ *el-Üm* eserinde de bu rivayetler çokça bulunmaktadır.

İyâz'dır.¹⁶² Bu hocaları sayesinde İbn Abbas'dan, Amr b. Dinar, İbn Cüreyc ve Ata b. Ebu Rebah yoluyla gelen ilmî birikime ulaşmıştır.¹⁶³ Mekke'deki eğitiminin yanında Arapça dilinin saf halini öğrenmek üzere Hüzeyl kabilesinin yanına gittiği ve onların şifahî kültürü ve örfleriyle beraber ok atıcılığı ile at biniciliğini öğrendiği bilinmektedir.¹⁶⁴

Mâlik b. Enes (v.179/795)'in ilmî şöhretini duyan İmam Şâfiî, *el-Muvatta'* isimli eseri temin ederek ezberler ve Medine'ye gider. *el-Muvatta'* İmam Mâlik'ten de bizzat okuyan Şâfiî, vefatına kadar İmam Mâlik'in yanında kalır.¹⁶⁵ Bu süreçte aldığı derslerle kavli-kadîm görüşleri şekillenmiştir. İmam Şâfiî'nin Medine'de diğer bazı hocaları ise Abdulaziz ed-Derâverdî, İbrahim b. Ebî Yahya, Attaf b. Halid, İsmail b. Cafer ve İbrahim b. Sa'd'dır.¹⁶⁶ İmam Şâfiî, hocası İmam Mâlik vefat ettikten sonra Yemen valisinin teklifi üzerine görev yapmak için Yemen (Necran)'e gider.¹⁶⁷

İmam Şâfiî, Irak (Bağdat)'a ilk kez, kamu görevi yaptığı sırada bir davanın taraflarının şikâyetinden dolayı cezalandırılmak üzere götürüldüğünde gider.¹⁶⁸ İmam Muhammed eş-Şeybânî ile ilk karşılaşması da, bu gidişinde, hicri 184 yılında olur.¹⁶⁹ İmam Şâfiî, Bağdat'ta İsmail b. Uleyye ve Abdülvehhâb es-Sekafî gibi başka âlimlerden istifade etse de daha çok Şeybânî'nin derslerine devam eder.¹⁷⁰ İmam Şâfiî'nin, Şeybânî'nin görüşlerini gerek yazarak gerekse de yazılı olan belgelerden temin ettiği belirtilmektedir.¹⁷¹

Hicrî 199 (815) yılında Mısır'a gelen İmam Şâfiî, burada en çok desteği İmam Mâlik'in önde gelen talebelerinden olan Abdullah b. Abdülhakem ve ailesinden alır. İmam Şâfiî, Mısır'da kaldığı süre boyunca telif ve öğretim faaliyetleriyle meşgul olur.

¹⁶² Muammer Arangül, *İmam Şâfiî'nin İmam Mâlik Eleştirisi*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2017, s. 9.

¹⁶³ Aybakan, a.g.e., s. 25.

¹⁶⁴ Aybakan, a.g.e., s. 24.

¹⁶⁵ Aybakan, a.g.e., s. 26; Arangül, a.g.e., s. 21.

¹⁶⁶ Arangül, a.g.e., s. 20.

¹⁶⁷ Yemen'de görev için görev için bulunduğu süre 179-184 yılları arası olarak belirtilmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. Aybakan, a.g.e., s. 29.

¹⁶⁸ Hârûnürreşîd'in huzuruna çıkarılmak için Rakka'ya götürülmesi ve daha detaylı bilgi için bkz. Aybakan, a.g.e., s. 30 vd.

¹⁶⁹ Aybakan, a.g.e., s. 31; Arangül, a.g.e., s. 22.

¹⁷⁰ Aybakan, a.yer.

¹⁷¹ Aybakan, a.g.e., s. 32.

İmam Mâlik'in görüşlerini eleştirdiği için bazı sıkıntılar yaşasa da, 29 Receb 204 (19 Ocak 820) tarihinde vefat edene kadar Mısır'da kalır.¹⁷²

İmam Şâfiî'nin fikhî düşüncesi, Tablo-3'de de görüleceği üzere, *Mısır Öncesi* ve *Mısır Sonrası* olmak üzere iki döneme ayrılacak şekilde farklılık göstermektedir. Mısır öncesi döneme ait görüşleri için *kavl-i kadîm* veya *mezheb-i kadîm* ifadeleri kullanılmaktadır.¹⁷³ Mısır sonrası döneme ait görüşleri içinse *kavl-i cedîd* veya *mezheb-i cedîd* ifadeleri kullanılmaktadır. *el-Üm* eserinde, Mısır sonrası döneme ait olup karar kıldığı *kavl-i cedîd/mezheb-i cedîd* görüşleri bulunmaktadır.

Tablo 3: İmam Şâfiî'nin Hayat Kronolojisi (H.150-204/767-820)

MISIR ÖNCESİ DÖNEM	H.150/767	İmam Şâfiî (ra), Gazze (Askalan)' de doğdu.
	H.152/769	Mekke'ye gelip ilim tahsiline başlaması
	H.160/777	Mekke'de ilim tahsilinin devam etmesi (Hocaları: Süfyan b.Uyeyne, Müslim ez-Zenci, Fudayl b.İyaz) (Huzeyl Kabilesi'ne gitmesi)
	H.170/787	Medine'ye gelip İmam Mâlik'e talebe olması: Mezheb-i Kadîm'in teşekkülü
	H.180/797	İmam Mâlik'in vefatından sonra Yemen'e gidip Necran'da görev yapması, Mekke'ye geri dönmesi (Hz.Osman'ın torunlarından Cemile ile evlenmesi)
	H.184/801	Şikâyet üzere Bağdat'a gönderilmesi, İmam Muhammed ile tanışması
	H.186 (?)	Mekke'ye geri dönmesi (Beytülharam - İhtilaful Irakıyyun)
	H.195/812	İkinci kez Bağdat'a gelişi, <i>er Risale</i> 'yi yazması (Ahmed b. Hanbel, İshak b.Raheveyh)
	H.197/814	Kısa bir ziyaret için Mekke'ye gelmesi (Hocası Uyeyne'nin derslerine devam etmesi)
	H. 198/815	Bağdat'a geri dönmesi

¹⁷² İmam Şâfiî'nin vefatı için bkz. Aybakan, a.g.e., ss. 45-46; Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya, İstanbul: Çelik Yayınevi, 2013, s.472.

¹⁷³ İmam Şâfiî'nin görüşleriyle ilgili evreler ve etkileri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. M. Ebu Zehra, *İmam Şâfiî*, çev. Osman Keskiöglü, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1969, ss. 133-143, 160-169.

MISIR SONRASI DÖNEM	H.200/816	Mısır'a Gelişi: Mezheb-i Cedid'in teşekkülü (Abdullah b. Abdulhakem'in himayesi, oğlu Muhammed'in İmam Şâfiî'ye talebe olması)
	29 Receb 204/ 19 Ocak 820	İmam Şâfiî (ra), sürgün cezası üzerine istediği 3 günlük mülletin sonunda hastalığı sebebi ile vefat etti.

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

1.2. Yaşadığı Dönem ve İktisadî Durum

H. 150-204 (M. 767-820) yılları arasında yaşamış olan İmam Şâfiî'nin dönemi, beş asır hüküm süren Abbasilerin (h. 750-1258/ m. 1350-1843) ilk asrına tekabül etmektedir. Bu ilk asrın halifeleri ise, Abbasilerin ilk halifesi olan es-Seffâh (750-754) ve sonraki altı halife olan Mansûr (754-775), Mehdi (775-785), Hadi (785-786), Hârûnürreşîd (786-809), Emin (809-813) ve Me'mûn (813-833)'dur.¹⁷⁴ İmam Şâfiî, hayatını özetlediğimiz bölümde de değindiğimiz üzere, Hârûnürreşîd ile bizzat karşılaşmış ve Emin ile Me'mûn dönemlerinden etkilenmiştir.

Dört halife ve Emeviler zamanında olduğu üzere Abbasiler döneminde de devlet, eyaletler sistemi ile idare edilmektedir.¹⁷⁵ İmam Şâfiî, halifeliğin Yemen, Hicaz, Irak ve Mısır eyaletlerinde belli aralıklarla bulunmuştur. Devlet gelirlerinin bir kısmını bu eyaletlerden alınan vergiler oluşturmaktaydı. Eyaletlerden elde edilen harâc, öşür ve sadaka gelirleri, ilgili mahallî giderler çıkarıldıktan sonra merkezî hazine olan Beytü'l-Mâl'e aktarıldı. Vergiler hem aynî hem nakdî olarak alınabilmekteydi.¹⁷⁶ Harunürreşîd döneminde ödemelerde altının çok büyük miktarlarda kullanılmaya başlanması, iktisadî faaliyetler ile mübadele hacmi ve altın arzının genişlediğini gösteriyordu.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Abdurrahman Acar, "İmam Şâfiî'nin Yaşadığı Dönem", *Uluslararası İmam Şâfiî Sempozyumu* ed. Mehmet Bilen, İstanbul: Kent Işıkları, 2012, s. 17.

¹⁷⁵ Acar, a.g.e., s. 17.

¹⁷⁶ Ahmet Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013, ss. 135.

¹⁷⁷ Örnek olarak verilen bir bütçede merkeze yapılan ödemelerin arttığı ifade edilmektedir. Buna göre 125 milyon dirhem olan kıyemî ve aynî mallarla beraber 404 milyon 730 bin dirhem de nakit olarak bulunmaktadır. Toplam safi gelir böylece 530 milyon dirhem civarındadır. Bkz. Tabakoğlu, a.g.e. s. 136.

İktisadî hayatın temelini ziraat teşkil ediyor ve her çeşit tahıl, meyve, sebze ve çiçek yetiştiriliyordu.¹⁷⁸ İmam Şâfiî'nin özellikle selem akdini ele aldığı bölümde, buğday, arpa, darı, üzüm, pamuk gibi ilgili işlemlerde bu çeşitliliğin izleri görülmektedir.¹⁷⁹ Devlet gelirlerinin büyük bir kısmı tarımdan sağlandığı için toprağı işleyenlere geniş mülkiyet hakları tanınmış ve âdil bir vergi sistemi getirilmiş olduğu görülmektedir.¹⁸⁰ Abbâsiler döneminde topraklar üç sınıfa ayrılmıştır. En küçük arazi sınıfını oluşturan ve “Savâfi” adı verilen toprakların mülkiyeti Beytü'l-Mâl'e ait olup, halifenin ikta' ederek ya da işleterek tasarruf etme yetkisi bulunmaktaydı.¹⁸¹ Diğer iki sınıf ise haraç ödeme karşılığında ekilip biçilen topraklardan oluşan haraç arazileri ve ıslah edilen boş/ölü topraklar olup ıslah edenin mülkiyetine geçen öşür arazileridir.¹⁸² İmam Şâfiî'nin de özellikle *ihyâü'l-mevât* bölümünde üzerinde durduğu ve detaylarıyla ele aldığı araziler üçüncü sınıftaki arazilerdir.¹⁸³

Zengin maden kaynaklarına sahip olan topraklar bulunduğu halifelerin maden ocaklarının işletilmesine de büyük önem verdikleri görülmektedir.¹⁸⁴ Abbasîlere bağlı farklı eyaletlerden altın ve gümüş getirildiği, bu madenlerde on bini aşkın maden işçisinin çalıştığı belirtilmektedir.¹⁸⁵ Ayrıca farklı bölgelerde oldukça zengin bakır, kurşun ve demir yataklarının olduğundan bahsedilmektedir.¹⁸⁶ İmam Şâfiî'nin maden mülkiyeti üzerinde ayrıca durduğu da görülmektedir.¹⁸⁷

Emevîler zamanında başlatılan ve çok hızlı gelişen dokumacılık da çalıştırılan işçi sayısı ve üretim hacmi açısından önemli endüstri alanları arasında sayılmaktadır.¹⁸⁸ Giyim-kuşam başta olmak üzere farklı alanlar için kumaşların üretilip hem iç hem dış pazarlara sürüldüğü görülmektedir.¹⁸⁹ Abbâsî halifelerinin de ticarete gereken önemi vermiş oldukları vurgulanmaktadır.¹⁹⁰ Öyle ki yol emniyetini sağlamalarının yanında

¹⁷⁸ H. Hasan Yıldız, “Abbâsiler”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 1988, C. 1, s. 45; A. Nehravi İndünîsî Abdüsselam, *İmam Şâfiî*, Kahire: y.y., 1408/1988, s. 98.

¹⁷⁹ Bkz. Şâfiî, a.g.e., C. 4, ss. 181-289.

¹⁸⁰ Yıldız, a.g.e., s. 46; İndünîsî, a.g.e., s. 100.

¹⁸¹ Abdulazîz Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İstanbul: İnsan Yayınları, 2014, s. 68.

¹⁸² Dûrî, a.g.e., s. 69.

¹⁸³ Şâfiî, a.g.e., C. 5, ss. 77-129.

¹⁸⁴ Yıldız, a.g.e., s. 46.

¹⁸⁵ Yıldız, a.yer.

¹⁸⁶ Yıldız, a.g.e., s. 47.

¹⁸⁷ Şâfiî, a.g.e., C. 5, s. 103, 104 vd.

¹⁸⁸ Yıldız, a.g.e., s. 44.

¹⁸⁹ Acar, a.g.e., s. 25.

¹⁹⁰ Dûrî, a.g.e., s. 67; İndüsi, a.g.e., s. 98.

kervan yolları üzerinde kuyular ve kervansaraylar inşa ederek ticaretin gelişmesine yardımcı olduklarından bahsedilmektedir. Böylece milletlerarası ticaretin de gelişmesiyle başlangıçta Yahudi, Hristiyan ve Mecûsî tüccarların hâkimiyetinde bulunan ticaret ağında zamanla Müslümanlar da yerini almaya başlamış ve dünya ticaretinde söz sahibi olmaya başlamışlardır.¹⁹¹

Yine bu dönemde ticaret, ziraat ve madencilik alanlarındaki gelişmeler aynı zamanda mali sistemi de şekillendirmiş ve ileri seviyede bir malî sistemin kurulmasına katkıda bulunmuştur.¹⁹² Devletin malî işlerini kontrol eden divanlar bulunduğu görülmektedir. Devletin başlıca gelirleri olan zekât, haraç, cizye, öşür için ilgili divavlardan bahsedilmektedir. Bu divanlar devletin bütün gelir ve giderlerine dair işleyişi kontrol eden *Dîvânu Beyti'l-Mâl*, zekât toplama işleriyle ilgilenen *Dîvânu's-Sadaka*, haraç vergisinin toplanmasını sağlayan ve ilgili işleri yürüten *Dîvânu'l-Harâc* ve cizye vergisiyle ilgilenen *Dîvânu'l-Cevâli'dir*.¹⁹³

1.3. el-Üm Adlı Eser ve Özellikleri

İmam Şâfiî'nin talebeleri olan Rebî' b. Süleyman ile Za'feranî'nin birbiriyle hemen hemen örtüşen rivayetleriyle günümüze intikal etmiş olan el-Üm, birçok eseri içinde barındırdığı için bu ismi almıştır.¹⁹⁴ *Üm*, “temel, esas, ana, asıl” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁹⁵ Bu yüzden eserin bir külliyat şeklinde olduğunu söylemek mümkündür. İçinde hem usûlle ilgili hem de fûrû'yla ilgili bölümlerin olduğu görülmektedir. “İbtâlu'l-İstihsân”¹⁹⁶, “İhtilâfü'l-hadis”¹⁹⁷, “Cimâu'l-ilm”¹⁹⁸ usûl ile ilgili olan bölümlerin başında gelmektedir. Fûrûyla ilgili bölümler ise Tablo-3'te de görüleceği üzere çeşitli kitab (bölüm) ve bâb (alt bölüm)lar şeklindedir.

¹⁹¹ Yıldız, a.g.e., s. 48; İndüsi, a.g.e., s. 99.

¹⁹² Abbasiler döneminde maliye sistemi için bkz. Şahin Yeşilyurt, *İslâm Maliye Tarihi ve Maliye Sistemi*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2015, ss. 77-82.

¹⁹³ Yeşilyurt, a.g.e., s. 79.

¹⁹⁴ Bilal Aybakan, *el-Üm* ismini ilk olarak Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin kullandığını ifade etmektedir. El-Üm isiminden önceki isimlendirmeler ve daha detaylı bilgi için bkz. Bilal Aybakan, “el-Üm”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 2012, C. 42, ss. 298-300.

¹⁹⁵ Aybakan, a.g.e., s. 116.

¹⁹⁶ Bölüm için bkz. Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Üm*, thk. R. Fevzi Abdulmuttalib, y.y: Daru'l-Vefâ, 1422/2001, C. 9, ss. 57-85.

¹⁹⁷ Bölüm için bkz. Şâfiî, a.g.e., C. 10.

¹⁹⁸ Bölüm için bkz. Şâfiî, a.g.e., C.9, ss. 5-57.

İmam Şâfiî, ele alacağı konuya, ilgili olduğunu düşündüğü ayetlerle başlar. Hemen ardından ayetlerin konuya delil oluşunu sebepleriyle açıklar. Daha sonra konuyla ilgili varsa hadisleri ve sahabe arasından kendisine ulaşmış olan haberleri aktarır. İmam Şâfiî'nin, hadislerin delil olması hakkında, gerek sıhhat durumu gerekse de farklı ve karşıt yorumlar hakkında bilgiler verdiği de görülmektedir. Bu şekilde konuya giriş yaptıktan sonra konunun fikhî yönü diyeceğimiz açıklamalara başlar. Delillere dayanarak kanaat geliştiren İmam Şâfiî'nin varsa karşıt görüşlerle ilgili sorulara da cevap verdiği görülmektedir. Öyle ki ele aldığı konu ihtilaflı bir mesele barındırıyorsa önce muhaliflerin görüşlerini zikredip daha sonra ilgili görüşleri tartışarak delilleriyle beraber kendi görüşünü ortaya koyarak bölümü sonuçlandırır. İmam Şâfiî'nin iktisata dair görüşlerini tespit etmeye çalışırken gerektiğinde bu ihtilaflı meselelere değinilecektir.

el-Üm'ün muhteva olarak, hem usûl hem de fûrûya dair bölümler barındırdığına değinmiştik. Bu bölümlerin yanında mukayeseli fıkıh diyebileceğimiz tarzda yazılmış bölümler de bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak İmam Mâlik ile İmam Şâfiî¹⁹⁹ ve İmam Ebû Hanîfe ile İbn Ebî Leyla arasındaki ihtilafların ele alındığı bölümler verilebilir. *el-Üm*, bu geniş muhtevasının yanında fûrû-i fıkıh konuları ağırlıklı olduğu için *fûrû-ı fıkıh* eseri olarak kabul edilmektedir. Biz de çalışmamızda *el-Üm*'ü İslâm iktisat düşüncesinin genel kaynaklarından olan fûrû-i fıkıh eserlerinin bir örneği olarak inceledik.

İncelemek için esas aldığımız tahkikli baskı Rıfat Fevzi Abdulmuttalib'in²⁰⁰ günümüze ulaşmış olan tüm el yazması nüshalar üzerinden karşılaştırmalar yaptığı çalışmalarının ürünüdür. Muhakkikin yararlandığı altı el yazması; Türkiye (III. Ahmed kütüphanesinde bulunan nüsha), Medine (el-Mahmudiye nüshası), İrlanda (Teşşetribiti kütüphanesinde bulunan iki ayrı nüsha), Şam (Mecmua ez-Zahire nüshası) ve Mekke'de bulunan nüshalardır.²⁰¹ Tezde incelenen tahkikli bu çalışma on bir ciltten oluşmaktadır. Eserin ilk cildine İmam Şâfiî'nin *er-Risâle* eseri alınmıştır. Son cilt ise muhakkikin

¹⁹⁹ Bölüm için bkz. Şâfiî, a.g.e., C. 8, ss. 513-778.

²⁰⁰ Mekke-i Mükerrreme Ummu'l-Kura Üniversitesi Şeriat Fakültesi İslâm Şeriatı öğretim görevlisi.

²⁰¹ Detaylı baskı için bkz., ss. 30-35.

özenle hazırladığı farklı fihristleri barındırmaktadır.²⁰² Arada kalan diğer dokuz cilt ise el-Üm'ün asıl bölümleridir. Eserin muhtevasına dair kitab (bölüm) bazlı genel sıralama Tablo-3'de sunulmaktadır:

Tablo 4: İmam Şâfiî'nin el-Üm adlı eserinin muhtevası

1. Er-Risâle (الرسالة)	34. Kitâbu Kıtâli Ehli Bağy ve'r-Ridde (كتاب قتال أهل البغي وأهل الردة)
2. Kitâbü't-Tahâre (كتاب الطهارة)	35. Kitâbu's-Sebk ve'n-Nidâl (كتاب السبق والنضال)
3. Kitâbü'l-Hayz (كتاب الحيض)	36. Kitâbü'l-Hükm fi'l-Kıtâli'l-Müşrikîn ve Meseleti'l-Mâli'l-Harbî (كتاب الحكم في القتال المشركين و مسألة (مال الحربى))
4. Kitâbü's-Salât (كتاب الصلاة)	37. Kitâbu's-Siyeri'l-Vâkıdî (كتاب سير الواقدي)
5. Kitâbü's-Salâtu'l-Havf (كتاب صلاة الخوف)	38. Kitâbu'n-Nikâh (كتاب النكاح)
6. Kitâbü's-Salâtu'l-İdeyn (كتاب صلاة العيدين)	39. Kitâbu'r-Radâ' (كتاب الرضاع)
7. Kitâbü's-Salâtu'l-Küsûf (كتاب صلاة الكسوف)	40. Kitâbu's-Sadâk (كتاب الصداق)
8. Kitâbü's-Salâtu'l-İstiska' (كتاب الاستسقاء)	41. Kitâbu'ş-Şiğâr (كتاب الشغار)
9. Kitâbü'l-Hükm fi'l-Mürted (كتاب الحكم في المرتد)	42. Kitâbu Uşreti'n-Nisâ (كتاب عشرة النساء)
10. Kitâbü'l-Cenâiz (كتاب الجنائز)	43. Kitâbu't-Talâk (كتاب الطلاق)
11. Kitâbü'z-Zekât (كتاب الزكاة)	44. Kitâbu'l-Hul' ve'n-Nüşûz (كتاب الخلع و النشوز)
12. Kitâbü Kasmü's-Sadekât (كتاب قسم الصدقات)	45. Kitâbu'l-İded (كتاب العدد)
13. Kitâbü's-Siyâmi's-Sağîr (كتاب الصيام الصغير)	46. Kitâbu'l-Îlâ' (كتاب الإيلاء)
14. Kitâbü'l-İ'tikâf (كتاب الاعتكاف)	47. Kitâbü'z-Zihâr (كتاب الظهار)
15. Kitâbü'l-Hac (كتاب الحج)	48. Kitâbü'l-Li'ân (كتاب اللعان)
16. Kitâbü'd-Dahâyâ (كتاب الضحايا)	49. Kitâbu Cerâhi'l-Amd (كتاب جراح العمد)
17. Kitâbü's-Sayd ve'z-Zebâih (كتاب الصيد والذبائح)	50. Kitâbü'l-Kasâme (كتاب القسامة)
18. Kitâbü'l-Et'ime (كتاب الأطعمة)	51. Kitâbü'd-Diyâti'l-Hatai (كتاب ديات الجطاء)
19. Kitâbü'n-Nüzûr (كتاب النذور)	52. Kitâbü'l-Hudûd ve Sıfatu'n-Nefy (كتاب كتاب الحدود وصفة النفي)
20. Kitâbü'l-Büyû' (كتاب البيوع)	53. Kitâbü'l-Akdiye (كتاب الأقسضية)

²⁰² Bu fihristler, ayet, hadis, konu, İmam Şâfiî'nin hocaları, şiirleri ve yabancı sözcükler şeklinde olup çok titiz bir çalışmanın ürünü olduğunu göstermektedir. Örnek olarak, konuların göre alfabetik muhteva fihristi için bkz. Şâfiî, a.g.e., C.11, ss. 133-211.

21. Kitâbü'r-Rehni'l-Kebîr (كتاب الرهن الكبير)	54. Kitâbü'd-Da'vâ ve'l Beyyinât (كتاب الدعوى والبيّنات)
22. Kitâbü'r-Rehni's- Saġîr (كتاب الرهن الصغير)	55. Kitâbu'ş-Şehâdat (كتاب الشهادات)
23. Kitâbü't-Teflis (كتاب التفليس)	56. Kitâbu'l-Eymân ve'n-Nüzûr (كتاب الأيمان والنذور)
24. Kitâbü'ş-Şuf'a (كتاب الشفعة)	57. Kitâbu İhtilafi'l-İrakiyyîn (كتاب اختلاف العراقيين)
25. Kitâbü İhyâi'l-Mevât (كتاب احياء الموات)	58. Kitâbu İhtilafi Mâlik ve'ş-Şâfiî (كتاب اختلاف مالك والشافعي)
26. Kitâbü'l-Hibe (كتاب الهبة)	59. Kitâbu Cimâi'l-İlm (كتاب جماع العلم)
27. Kitâbü'l-Lukata (كتاب اللقطة)	60. Kitâbu İbtâli'l-İstihsân (كتاب إبطال الاستحسان)
28. Kitâbü'l-Lakît (كتاب اللقيط)	61. Kitâbu Red alâ Muhammed B. Hasen (كتاب الرد على محمد بن الحسن)
29. Kitâbü'l-Ferâiz (كتاب الفرائض)	62. Kitâbu's-Siyeri'l-Evzâ'î (كتاب سير الأوزاعي)
30. Kitâbü'l-Vesâyâ (كتاب الوصايا)	63. Kitâbu'l-Kur'a (كتاب القرعة)
31. Kitâbü Kasmi'l-Fey' ve'l-Ġenîme (كتاب قسم الفياء والغنيمه)	64. Kitâbu Ahkâmi't-Tedbir (كتاب أحكام التدبيري)
32. Kitâbü'l-Cihâd ve'l-Cizye (كتاب الجهاد والجزية)	65. Kitâbu'l-Mükâteb (كتاب المكاتب)
33. Kitâbü'l-Cizye alâ Şey'in Min Emvâlihim (كتاب الجزية على شيء من اموالهم)	66. Kitâbu İhtilâfi'l-Hadis (كتاب اختلاف الحديث)

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

el-Ûm sonradan yazılan fûrû-i fıkıh eserlerinden biraz farklı olsa da iktisata dair konuların daha çok ele alındığı bölümleri, benzer şekilde “*kitâbü'l-büyû, kitâbü'r-rehni'l-kebîr, kitâbü'r-rehni's-saġîr, kitâbü't-teflis, kitâbü'ş-şuf'a, kitâbü İhyâi'l-mevât, kitâbü'l-hibe, kitâbü'l-ferâiz, kitâbü'l-vesâyâ, kitâbü kasmi'l-fey' ve'l-Ġenîme, kitâbü'l- cihâd ve'l-cizye, kitâbü'l-cizye alâ şey'in min emvâlihim*”²⁰³ başlıkları altında yer alan bâblardır. Çalışmamızda ilgili bu bölümlerden *kitâbü'l-büyû* ve *kitâbü'ş-şuf'a*'yı baz alarak, İslam iktisat düşüncesinin oluşum döneminde, Müslüman ilim adamlarının değindiği iktisadî konulardan olan *mülkiyet, piyasa, arz ve talep, faiz, para, kredi ve kredi araçları* özelinde inceledik.²⁰⁴

²⁰³ Tablo-3'de ilgili bölümler, başlıklarının yazıları koyu olacak şekilde belirtilmiştir.

²⁰⁴ Birinci bölümde bahsettiğimiz üzere İslahi İslam iktisat düşüncesinin dönemlerini ortaya koymuştu. Bu dönemlerin ilki olan oluşum döneminde Müslüman ilim adamlarının değindiği iktisadî fikirler tespit edilmiştir. Bu fikirlerin bazıları “*piyasa ve regülasyon, arz ve talep, narh, para, kredi ve kredi araçları, faiz ve mal ticareti, vergilendirme, kamu maliyesi, maliye politikası, işletme organizasyonlarının farklı çeşitleri, ziraî ilişkiler, zekât, miras, mülkiyet, yoksulluk ve zenginlik*”tir. Detaylı bilgi için bkz. İslahi, Müslümanların İktisadî Düşünce ve Analize Katkıları, s. 16.

2. İMAM ŞÂFÎ'NİN İKTİSADA DAİR GÖRÜŞLERİ

İmam Şâfiî'nin günümüzdeki anlamıyla bir iktisatçı olmadığı açıktır. O da diğer fukaha gibi yaşamış olduğu dönemde, hayatın farklı alanlarında karşılaşılan sorunlarla ilgilenmiş ve çözüm üretmeye çalışmıştır. İmam Şâfiî'nin görüşlerini yaşadığı çağın bilgi ve gerçekleri dâhilinde değerlendirmek gerektiğini öncelikle belirtmemiz gerektir.

2.1. TOPRAK MÜLKİYETİ

Kelime olarak “*bir şeyi kuşatmak ve tasarruf gücüne sahip olmak*” manasına gelen mülkiyet veya milk, iktisadî bir fıkıh terimi olarak “*bir kişi ile bir şey arasındaki şer’î bağ*”²⁰⁵ demektir.²⁰⁶ Modern iktisat biliminde mülkiyetin ekonomik faaliyet aşamalarına²⁰⁷ dâhil edilmemiş olması dikkat çekmektedir.²⁰⁸ Ancak İslâm iktisadı açısından mülkiyetin ekonomik faaliyetlerden biri olarak ele alınması gerekmektedir. Eşya, menfaat ve haklara sahip olma gibi geniş anlamıyla mülkiyetin, tasarrufların esası olarak kabul edilmesi bu önemin ifadesi olarak belirtilmelidir. Bu bağlamda tercih edilen mülk edinme tanımı “*bir şeyden yararlanma imkânını ve o şeyi kendisine ait kılmayı gerçekleştirmek için yapılan faaliyet*”²⁰⁹ şeklinde anlaşılabilir.

Bir müessese olarak adı sonradan konulmuş olmakla beraber, insan-eşya ilişkisi bağlamında düşünüldüğünde, “mülkiyet”in insanla yaşıt olduğunu söylemek mümkündür.²¹⁰ İnsanların hayatlarını devam ettirmek için ihtiyaçlarını karşılamak üzere gerekli eşyaları temin etmesi toplum içinde gerçekleşmektedir. Bu yüzden mülkiyet;

²⁰⁵ Nezihammâd, “Milk (mülkiyet)”, *İktisadî Fıkıh Terimleri Sözlüğü*, çev. Recep Ulusoy, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996, s.230.

²⁰⁶ Mülkiyetin birçok tarifi bulunmaktadır. İlgili sözlük maddesinde şöyle bir tarif de bulunmaktadır: “O şer’î bir hükümdür ki, onunla bir mala ya da menfaate Mâlik ve kadir olunur ve Mâlik bu sayede mal ve menfaatten faydalanır ya da herhangi bir şekilde karşılığını alır.” Fıkıhçıların ve usûlcülerin metoduna göre mülkiyet tanımları ile tahliller için bkz. Fahri Demir, *İslâm Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı*, Ankara: DİB Yayınları, 2012, ss.119-138.

²⁰⁷Bu ekonomik faaliyetler genel olarak “Üretim, Mübadele (Değişim), Tüketim, Dağıtım” olarak geçmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. A. Muhyiddin Karadâğî, *İslâm İktisadına Giriş*, İstanbul: İktisat Yayınları, 2018, s.161-231. Ekonomik faaliyetleri “Üretim ve Dağıtım” şeklinde iki aşama olarak kabul eden Muhammed B. Es-Sadr ise mülkiyeti dağıtımın ikincil bir unsuru olarak öngörür. Daha detaylı bilgi için bkz. Muhammed B. es-Sadr, *İslâm Ekonomi Doktrini*, çev. M. Keskin, S. Ergün, İstanbul: Hicret Yayınları, 1978.

²⁰⁸Bir ekonomik sistemin sınırlarını büyük oranda mülkiyet ilişkileri belirlemektedir. Khan, *Hz. Peygamber (as) in İktisadî Öğretileri*, s. 25

²⁰⁹ Karadâğî, a.g.e., s. 162.

²¹⁰ Demir, a.g.e., s. 13.

siyaset, felsefe ve iktisat gibi birçok alanda tartışıla gelmiştir.²¹¹ İktisat alanında yapılan çalışmalarda mülkiyetin genellikle tanım, kapsam ve çeşitleri açısından ele alındığı görülmektedir. Mülkiyetin meşruiyeti, kazanılması, sınırlandırılması ve kaybedilmesi ise tartışma konusu olmuştur. Bu başlık altında, İmam Şâfiî'nin yaşadığı dönemde ön planda olan meselelerden biri olarak toprak mülkiyetinin meşruiyeti, kazanılması ve özel mülkiyet hakkındaki görüş ve düşüncelerini tespit etmeye çalışacağız.

İmam Şâfiî'nin mülkiyetle ilgili görüşleri daha çok “ihyâu'l-mevât”²¹² bölümünde geçmektedir. Bu bölüm, *ihyâu'l-mevât*ın genel çerçevesinin belirlendiği bir girişle başlar. Daha sonra ihyânın mahiyeti (مَا يَكُونُ أَحْيَاءً) ile ilgili bölümde toprağın ıslah edilip işletilmesine dair genel hükümler açıklanmaktadır.²¹³

2.1.1. Toprak Mülkiyetinin Meşruiyeti ve Elde Edilme Yolları

İmam Şâfiî'ye göre, Müslüman ülkelerin toprakları meskûn/işlenmiş *âmir/âmir* (عَامِر) arazi ve ekilip biçilmemiş olan *mevât* (مَوَات) arazi olmak üzere iki kısımdır. Âmir arazi, kişinin ailesine yol, avlu, su geçişi veya bunlar dışında bir şey için ıslah edip işlemiş olduğu arazi türünü ifade eder. Bu tür arazileri mamur edenlerin izinleri dışında bir başkasının kullanması veya mülk edinmesi söz konusu değildir.²¹⁴ Mevât arazi ise iki kısımdır. Bunlardan ilki, öncesinde Müslümanlara ait olduğu bilenen âmir arazi olup sonrasında imaretinin bozulması sonucu ölü arazi olarak kalanlardır. Bu tür araziler sahipleri için mamur arazi gibidir ve aile dışından kimse hiçbir zaman Mâlik olamaz/mülkiyetine geçiremez. İkinci mevât ise Müslümanların mülkiyetinde olmayıp cahiliye döneminde de imar edilmemiş veya mülk edilmemiş olanlardır. Bunlar Resulullah (as)'ın “*Kim bir ölü araziye ihya ederse onun olur*”²¹⁵ şeklinde belirttiği ölü/işlenmemiş arazidir. Bu mevât arazi, devlet başkanının imar edene ve Müslümanların maslahatını yıl boyunca gözetecek kişilere iktâ (اقطع) olarak verme yetkisinin bulunduğu arazi türüdür. Bu araziler ister yerleşim yerinin yakınında olsun

²¹¹ Hasan Hacak, “Mülkiyet”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 2006, C. 31, s. 543.

²¹² Şâfiî, a.g.e., C. 5, ss. 77-129. İhyânın sözlük anlamı “*bir şeyi canlandırmak, diriltmek, faydalı hale getirmek*”tir. Mevât ise “meskûn olmayan boş arazi” demektir. Bir iktisadî terim olarak ihyâu'l-mevât ise “*sahipsiz ve herhangi bir kimsenin faydalanmadığı boş araziye imar etmek*”tir. Bkz. Hammâd, “İhyâu'l-Mevât”, s.155.

²¹³ Şâfiî, a.g.e., C. 5, ss. 77-87.

²¹⁴ Şâfiî, a.g.e., C. 5, s. 77.

²¹⁵ «مَنْ أَحْيَا مَوَاتًا فَهُوَ لَهُ» el-Muvatta', “Akziye”, 26;

isterse de ahali tarafından imar edilmiş ova ve çöl vb. bir yerde olsun aynıdır. Aynı şekilde halife, vali veya himaye eden kimse tarafından ikta olarak verilebilmeleri açısından da aralarında hiçbir fark yoktur.²¹⁶

Mevât arazilerin mülkiyetinin kazanılmasında devletin izin veya onayının alınması meselesi üzerinde biraz durmak gerekecektir. Fakîhlerin bu konuda farklı görüşleri bulunmaktadır. Ebû Hanîfe, Hanefî ve Ca'ferî fakîhlerinin çoğunluğuna göre ihyâ için devlet başkanının izni gerekmektedir. İmam Mâlik'e göre sadece şehir merkezine yakın bölgelerde yapılacak ihyâda devlet izni veya onayı gerekir. Bu durumda çıkabilecek kargaşayı ve haksızlıkları önlemek ve düzeni sağlamak amacıyla bir tedbir olarak izin ve onayın gerektiği gerekçe olarak gösterilmektedir.²¹⁷ Ebû Yûsuf (v.182/798) ve İmam Muhammed (v.189/805) ise İmam Şâfiî gibi devletin izninin veya onayının alınmasının gerekmediği yönünde görüş belirtmektedir. Hanbelî ve Zâhirî mezheplerinde de aynı şekilde izin ve onaya gerek yoktur. İhya ile ilgili zikredilen hadisin mutlak ifadesi delil gösterilerek mübah malların temellük usûlüne dair ilkedden hareket ettikleri belirtilmiştir.²¹⁸

İmam Şâfiî ihyanın şekli konusunda, insanların ihya etmek üzere bildiği örfü esas alır. Eğer arazi bir konut yeri ise bina yapılması ihya sayılacaktır. Çünkü imarın bu şekilde olabileceğini ve bir hendek veya set için toprağı toplamanın ihyâ olmayacağını gerekçe gösterir. Arazilerin ise işlenerek ve ağaç dikilerek imar edileceğini ifade eder. Ağaç dikmenin o zamanlarda, arazide bina inşa etmek gibi ve ağaçların kesilmesinin de binaların yıkılması gibi olacağını ifade eden İmam Şâfiî böylece arazi sahibinin mülkiyetine geçeceğini ve izinsiz/gerekçesiz alınamayacağını vurgular.²¹⁹ İmam Şâfiî'ye göre su bulunmayan arazilerde de aynı durum geçerlidir. Hatta ortak su veya yağmur suyunun bulunduğu arazilerde de işleyenin ihya etmesi ile mülkiyet gerçekleşir. Çünkü su ortak mülkiyettir (الماء مُشْتَرَكٌ) ve kişi kullanmak üzere ihya edebilir. İmam Şâfiî, toprağın sulanması için kuyu açılması veya kazımak üzere nehir suyunun araziye getirilmesi gibi özel suyun (ماءٌ خَاصٌّ) bulunmasının da ihyâ olduğunu belirtir.²²⁰

²¹⁶ Şâfiî, a.g.e., s. 77.

²¹⁷ Ebû Yûsuf, *Kitabu'l-Harâc*, s. 69.

²¹⁸ Hamza Aktan, "İhyâ", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2000, C. 22, ss. 7-9.

²¹⁹ Şâfiî, a.g.e., C. 5, s. 78.

²²⁰ Şâfiî, a.yer.

İmam Şâfiî, Müslümanların mülk edinip edinemeyeceği arazilerin iki kısım olduğunu belirtir. Bunların ilki ihya ile mülk edinmenin caiz olduğu kısımdır. Toprağın işlenip ekilmek üzere alınıp su kaynakları ve kuyuları gibi uygun şekilde ıslah edilmesiyle mülk edinilebilir. Valinin/devletin izni ister alınsın ister alınmasın kişi mülk edinebilir. İhya eden kişi elinden çıkarmadıkça kimse tarafından mülk edinilemez.²²¹ İkincisi ise mülk edinilmesi caiz olmayan kısımdır. Herkesin bu tür arazilere ortak olması sebebiyle mülk edinilmesi caiz değildir. Altın, altın tozu, rastık taşı (antimon), kükürt, tuz vb. iç ve dış madenlerin bulunduğu araziler bu gruptadır.²²² Madenlerin mülkiyeti ile ilgili olarak İmam Şâfiî iki maden türünden bahsetmektedir. Bunlardan ilki insanların ilgilendiği ve dağlarda bulunan tuz gibi zahir olan madenlerdir. İnsanların bu arazilerden istifade etmesine hiç kimse engel olamaz. Müslümanların hepsinin ortak olduğu açık su ve nehirler de böyledir. Aynı zamanda otlar da sular gibi kimsenin mülk edinemeyeceği kategoridedir. İmam Şâfiî buna delil olarak da İbn Uyeyne'den gelen şu hadisi gösterir:

“İbn Hemâm Resulullah (a.s.)’a Me’rib denen bölgenin tuzunu ikta/özelleştirip mülk edinmeyi sordu. Resulullah (a.s) da “ikta edilebilir” buyurdu. “Onun daima akan su gibi olduğu” söylendiğinde, “öyleyse hayır” buyurdu.”²²³

İmam Şâfiî, bu şekilde iktanın engellenmiş olduğunu belirttikten sonra bunun himaye olacağına söylenmesine de *“Allah ve Resülü’nden başkası için hima (koru hakkı) yoktur.”²²⁴* hadisini delil göstererek karşı çıkmaktadır. İmam Şâfiî bu hadis ile ilgili olarak ayrıca açtığı bab başlığında hadisin iki yorumu olduğunu belirtir. İlk yorum, Hz. Peygamber’den (a.s) başka hiç kimsenin koruluk tahsis etme yetkisi bulunmadığı yönündedir. İkinci yorum ise Câhiliye döneminde nüfuzlu kişilerin yaptığı gibi kendi şahısları için değil de Hz. Peygamber’in (a.s) yaptığı gibi kamu menfaatine koruluk tahsis edebileceği yönündedir.²²⁵ İmam Şâfiî de ikinci yoruma katıldığını belirterek

²²¹ Şâfiî, a.yer.

²²² Şâfiî, a.g.e., C. 5, s. 79.

²²³ Şâfiî, a.g.e., C. 5, s. 80.

²²⁴ “لا حمى الا لله ورسوله”. Hima, İslâm’dan önce cahiliye döneminde bir müessese olarak bulunduğu belirtilmiştir. Buna göre otlak bir yerde kişi, köpeğinin sesinin ulaştığı çevreyi belirleyerek bu yeri kendi korusu olarak ilan etmektedir. Bu alanda başkasının hayvanını otlatmasına izin vermezken başka alanlarda da otlatmayı kendisine hak olarak görmekte sorun görmemektedir. Hz. Peygamber (a.s) ise bu uygulamayı kaldırmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Demir, a.g.e., ss. 140-141.

²²⁵ Bkz. Şâfiî, a.g.e., C. 5, ss. 93-97.

toprağın bina veya ziraat için ihya edilmesinin himaye olmadığı iddiasına cevap verir.²²⁶ Bu bağlamda, toprağın ikta edilmesinde insanlara zarar verilmediğini ve aynı zamanda diğer insanların da faydalandığını vurgular. İmam Şâfiî ayrıca Hz. Peygamber'in (a.s) de ev ve toprağı ikta ettiğini delil olarak gösterir.²²⁷ Böylece yasaklanan korunun, kişinin mülkü olmayan bir toprağı emek ve masraf yapmaksızın kendisine ait kılması şeklinde olduğunu belirtir.

2.1.2. Toprak Özel Mülkiyeti

İmam Şâfiî'nin özel mülkiyet ile ilgili görüşleri emek harcanarak çalışmak üzere madenlerin mülkiyeti meselesi etrafında karşımıza çıkmaktadır. İmam Şâfiî petrol, zift, kükürt ve mumya²²⁸ kaynaklarının da aynı konumda olduğunu söyler. Bunların herhangi bir kimse tarafından alıkonulup başkasına yasaklanamayacağını belirtir. Öyle ki devlet başkanı da bunları kendine has kılamaz ve sadece belli kişilere tahsis edemez.²²⁹ İmam Şâfiî bunları da su ve otlaklara benzeterek topraktan çıkan orta boylu çalılar gibi varsaymaktadır. Bunların etrafını taşlarla işaretleyen kişiye devlet başkanının veremeyeceğini düşünen İmam Şâfiî, böyle yapan devlet başkanlarının ise zulmettiğine işaret eder. Kişi yararlanmak üzere bunları alıp işleyebilir ancak kendisine has kılıp başkasının istifadesine mani olamaz.²³⁰ İnsanların hepsi bunda ortak olduğu için kişinin çalışarak işleme halinde ancak menfaate sahip olunur. Burada çalışması az veya çok menfaat sağlayabilir. İmam Şâfiî böylece menfaat mülkiyeti (ملك الاستمتاع)²³¹ konusunda emekle doğrudan ilişki kurmaktadır. İmam Şâfiî'nin, özel mülkiyetin temelinde insan emeğinin yer aldığı ve özellikle mübahlar üzerindeki mülkiyetten kazanılacak menfaatin bunların elde edilmesi için verilecek emekle orantılı olması gerektiği düşüncesini savunduğunun vurgulanması yerindedir.²³²

²²⁶ Şâfiî, a.yer.

²²⁷ Şâfiî, a.g.e., C. 5, s. 80.

²²⁸ İlgili dipnotta, tahkik eden tarafından, mumya için "Yunanca bir kelime olup ağrı ve sızılara iyi gelen bir ilaç olduğu" açıklaması yapılmıştır. Bkz. Şâfiî, a.g.e., s. 81.

²²⁹ Şâfiî, a.g.e., C. 5, s. 83.

²³⁰ Şâfiî, a.g.e., C. 5, s. 84.

²³¹ Şâfiî, a.yer.

²³² Bkz. Hasan Hacak, "İslâm Hukuk Düşüncesinde Özel Mülkiyet Anlayışı", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 29, S.2, (2005), s. 114.

Madenlerin mülkiyeti konusunda İmam Şâfiî iki görüşten bahseder.²³³ İlk görüş madenlerin mülkiyetinin toprak iktasından farklı olduğu yönündedir. Buna göre maden bulunan bir toprağın ikta edilmesi veya üzerinde çalışılması o araziyi işleyen mülkü kılmaz. Burada herkes aynı olduğu gibi altın, gümüş, bakır ve demir vb. hangi maden olursa olsun altın ve gümüş kabilinde ancak bir çaba ile elde edilebilecek tüm madenlerde de aynı durum söz konusudur. İkinci görüş ise madeni ikta edip çalışan kişinin toprak mülkiyeti gibi mülk edinebileceği yönündedir. İkta etmeyip çalışıp maden çıkaran için de bu böyledir.

İmam Şâfiî madenlerin Allah tarafından rızık olarak yaratıldığını ve insanoğlunun ürünü olmadığını belirterek kişinin talebi doğrultusunda çalışıp menfaat sağlamanın mümkün olduğunu düşünür. Mülkiyeti konusunda ise çölde ihtiyaç duyduğunda bir su kaynağı açan kişi üzerinden örnek verir.²³⁴ Bu kişi, nasıl ki işini gördükten sonra insanların bundan istifade etmesini engelleyemezse madenlerden de engelleyemez. Maden çeşitlerinde de ayırım yapmadan insanların bunlardan gerektiği kadar alabileceğini belirtir. İmam Şâfiî sonuç olarak; ilk görüşe göre çalışıp maden çıkarmanın ancak menfaat mülkiyeti (مَلِكِ الْإِسْتِمْتَاعِ) sağladığını ve başkasının çalışmasını engellediğini belirtir.²³⁵ Ancak çalışmayıp boş bırakılırsa başkasının çalışmasının engellenemeyeceğinin vurgular. İkinci görüşe göreyse kişinin çalışmasının burada toprağın ihya edilmesi gibi olduğunu ve mülkiyeti sağlayarak başkası tarafından mülk edinilemeyeceğini ifade eder. İhya etmek üzere bir toprağın ikta edilip bina veya ekin şeklinde imar edildikten sonra maden bulunması durumunda ise iki görüşten hareketle İmam Şâfiî, kişinin mülkiyetinin gerçekleşmiş olduğu kanaatini taşır.

2.2. PİYASA ve FİYAT

İtalyanca *meşdan* anlamındaki *piazze* sözcüğünden türemiş olan *piyasa* kelimesi, Türkçe'ye de böylece geçmiş ve dar anlamıyla pazarı ifade etmektedir.²³⁶ *Pazar* veya *piyasa* kelimelerinin, arz ve talebin buluştuğu alanı ifade etmek üzere kullanılmaya

²³³ Şâfiî, a.g.e., C. 5, ss. 83-84.

²³⁴ Şâfiî, a.g.e., s. 84.

²³⁵ Şâfiî, a.yer.

²³⁶ Orhan Hançerlioğlu, "Pazar", *Ekonomi Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1972, s. 232; Hançerlioğlu, "Piyasa", a.g.e., s. 235.

başlanması sanayi devrimiyle birlikte olmuştur.²³⁷ Bu alanlarda arz-talebin buluşması mal, hizmet ve iş gücünün fiyatlanması açısından önem arz etmektedir. Piyasalarda aslolan arz ve talep arasında bir eşitliğin kurulmasıdır. Bu eşitlik kurulmadığı takdirde fiyatlarda istikrar sağlanamaz ve sürekli dalgalanmalar yaşanır. Piyasa denildiğinde Arapça kaynaklarda “mal sevkedilen yer”²³⁸ mânasında *sûk* kavramı ile karşılaşılmaktadır. Alış veriş mekânı olarak da kelimenin çoğulu olan *esvâk* ifadesi sıkça kullanılmaktadır.²³⁹ *el-Üm*'de, *sûk* kavramı farklı yerlerde geçmekle birlikte bazı yerlerde fiziksel mekan anlamında, bazı yerlerde ise piyasa ve fiyat bağlamında kullanılmaktadır. Pazar anlamında “Müslümanların pazarları (سُوقِ مِنَ الْمُسْلِمِينَ)”²⁴⁰ ve (سُوقِ الْمُسْلِمِينَ)”²⁴¹ ifadeleri görülmektedir. Piyasa anlamında ise mesela et ürünleri için oluşan piyasa (يَكُونُ لِلْخَمِّ سُوقٌ)²⁴² ve ticaret malları için oluşan piyasa (لِلسَّلْعَةِ سُوقٌ)²⁴³ şeklinde geçmektedir. Ayrıca değerlerin azalıp artmasından dolayı piyasanın değişmesi (وَإِنْ نَقَصَ نَمْنُهُ عَمَّا أُعْطَاهُ إِيَّاهُ بِنَعِيرٍ سُوقِ)²⁴⁴ ifadesinin de geçtiği görülmektedir.

İslâm piyasa geleneğinin²⁴⁵, ilk dönemden itibaren, ayetlerin muhataplarına yönelik ilkeleriyle Hz. Peygamber'in (a.s) uygulamaları etrafında şekillenmiş olduğunu söylemek mümkündür. İmam Şâfiî'nin alış verişle ilgili hükümler başta olmak üzere pazar ve piyasaya ilişkin hükümleri de ele aldığı *kitabu'l-büyük*²⁴⁶ bölümüne ticaret ve faizle ilgili iki ayetle başlaması da bu minvalde değerlendirilebilir. Bu ayetlerden ilki, “*Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka. Kendinizi helâk etmeyin. Şüphesiz Allah, size karşı çok merhametlidir.*”²⁴⁷ ayetidir. İmam Şâfiî'nin ilgili bölüme bu ayetle başlaması İslâm iktisadının temelleri açısından da önemlidir. Zira piyasa içindeki her türlü işlemin esası *karşılıklı rızayı* baz almalı ve işleyişin ayette belirtildiği üzere batıl yollara gidilmeden

²³⁷ Cengiz Kallek, “Pazar”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 2007, C. 34, s. 194.

²³⁸ Kallek, a.g.e., s. 194.

²³⁹ Hammad, “Esvâk”, a.g.e., s. 88.

²⁴⁰ Şâfiî, a.g.e., C.7 , s. 437. Ayrıca aynı yerde “Müslüman olmayanların pazarı (غَيْرِ أَسْوَاقِ الْمُسْلِمِينَ)” ifadesi de geçmektedir.

²⁴¹ Şâfiî, a.g.e., C. 5, s. 671.

²⁴² Şâfiî, a.g.e., C. 8, s. 178.

²⁴³ Şâfiî, a.g.e., C. 3, s. 86.

²⁴⁴ Şâfiî, a.g.e., C. 4, s. 509.

²⁴⁵ İslâm piyasa geleneği hakkında bilgi için bkz. Ekrem Erdem, “Müslüman Bireyin İktisadî Davranış Hususiyetleri ve İslâm Piyasa Geleneği”, *İslâm İktisadı ve Piyasa*, haz. Y. Enes Sezgin-Firdevs Bulut, İstanbul: İktisat Yayınları, 2017, ss. 13-29.

²⁴⁶ Şâfiî, a.g.e., C. 4, ss. 5-289.

²⁴⁷ {لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ} en-Nisa 4/29

ticarete uygun olması gerekir. Diğer ayet ise faiz yasağı hakkında nazil olan “*Oysa Allah, alışverişi helâl, faizi haram kılmıştır.*”²⁴⁸ ayetidir. İslâm, faiz başta olmak üzere emek ve risk olmaksızın kazanç sağlayacak her türlü işlemi yasaklamıştır. Bu ayette dikkatleri çeken durum ise faizin yasaklanması karşısında alışverişin helal olduğunun vurgulanmasıdır. İmam Şâfiî de bölümün ilerleyen satırlarında alışverişin helal kılınması üzerinden *ibâha* ekseninde görüşlerini ortaya koymaktadır.

İmam Şâfiî, Allah Teâlâ'nın, alış-verişin mubah olduğunu birkaç ayette bildirdiğini ve bu helalliğin iki manaya geldiğini açıklamaktadır. Bu manalardan biri “ *tarafların rızasının olması halinde izin verilen alışverişin helal olmasıdır.*”²⁴⁹ Diğeri ise “*Hz. Peygamber'in (a.s) -istenilen manada açıklamalarla- yasaklamadığı alış-verişlerin helal olmasıdır.*” Bunlar “*Allah Teâlâ'nın farz olduğuna Kitap'ta hükmettiği ancak nasıl olduğunu Hz. Peygamber'in (a.s) beyanı ile açıkladıklarındandır. Ya da kendisiyle hâssin kastedildiği âmm lafızdır ki Hz. Peygamber (a.s), helal veya haram olmasından ne murat edildiğini veya hangisine dâhil olduğunu açıklamıştır. Ya da abdestin, temizliğin tamamından bir şey eksik olmayacak şekilde tüm abdestlilere farz olması gibi âmm lafız olup Hz. Peygamber'in (a.s) açıklamasıyla yasakladıkları hariç mubah olanlardır.*” Bu anlamda “*Allah Teâlâ, insanları Hz. Peygamber'e (a.s) itaat etmekle yükümlü tutmuştur. Hz. Peygamber (a.s), Kur'an-ı Kerim ile kabul edip onayladığı için O'nun (a.s) onayladıklarını Allah Teâlâ da onaylamıştır.*”²⁵⁰ İmam Şâfiî'nin bu açıklaması, akit serbestisi açısından da değerlendirilebilir. Bu bağlamda, *el-Kavâid ve'd-Devâbitu'l-Fıkhıyye fi'l-Ümmi li'l-İmâm eş-Şâfiî*²⁵¹ isimli çalışmanın *kitabü'l-büyük* bölümünde belirlenen iki temel kaideden biri akit serbestisiyle ilgilidir. Bu temel kaide şöyledir: “*Hz. Peygamber'in (a.s) yasakladıkları dışında, tarafların onayı ile gerçekleştirilen tüm akitlerin aslı mübahtır.*”²⁵² İmam Şâfiî farklı yerlerde birkaç vesileyle bu mubah olma meselesinden tekrar bahseder.²⁵³

²⁴⁸ وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا { el-Bakara 2/275.

²⁴⁹ Şâfiî, a.g.e., C. 3, s. 335.

²⁵⁰ Şâfiî, a.yer.

²⁵¹ Abdulvehhâb b. Ahmed Halil b. Abdilhamîd, *el-Kavâidve'l-Devâbitu'l-Fıkhıyye fi'l-Üm li'l-İmâm Şâfiî*, Suudi Arabistan: Dâru't-Tedmuriyye, 1429/2008, ss. 477-509.

²⁵² “اصل البيوع كلها مباح اذا كانت برضا المتبايعين الجائزي الامر فيما تبايعا الا ما نهى عنه رسول الله منها” Bkz. İbn Ahmed Halil, a.g.e., s. 478.

²⁵³ Şâfiî, a.g.e., C.3, s. 391, 463.

İmam Şâfiî'nin piyasa ve fiyatın belirlenmesi ile ilgili görüşlerini “değer teorisi” ve “arz ve talebin etkisiyle fiyatların belirlenmesi” üzerinden kendisine atfedilen iki görüş ile “piyasaya yönelik bazı tedbirler” üzerinden tespit etmeye çalışacağız.

2.2.1. Değer Teorileri ile İlgili İmam Şâfiî'ye Atfedilen Görüş

İktisadın bir bilim dalı olmasından itibaren değeri belirleyen faktörün ne olduğu üzerinde durulmuş ve birçok yüzyılda iktisatçılar tarafından tartışılmıştır.²⁵⁴ Adam Smith (1723-1790), iddia edildiği üzere özel mülkiyetin ve sermayedarların bulunmadığı ilkel toplumlarda, eşyanın değişim değerinin emek tarafından belirlendiği görüşünü ortaya koymuştur.²⁵⁵ *Emek-değer teorisi* olarak ifade edilen bu görüşü, David Ricardo (1772-1823) ve Karl Marx (1811-1889) genişleterek değeri belirleyen tek faktörün emek olduğu ilkesine dönüştürmüştür. Ancak daha sonra neo-klasik iktisatçılar, malların insanlara sağladığı faydanın derecesi üzerinde durarak bu klasik teoriden ayrılmışlardır.²⁵⁶

Abdul Azim Islahi, bu bağlamda, *Müslümanların İktisadi Düşünce ve Analize Katkıları* isimli çalışmasında Müslüman ilim adamlarının terminolojiyi kullanmadan da olsa *marjinal faydaya dayalı değeri* tespit ettiğini ortaya koymuştur.²⁵⁷ Islahi'nin tespitiyle, miladî 9. yüzyılın başlarında *değerin* bu durumu kavranmıştır. Islahi ilk olarak, İbn Abdüsselâm'ın (577-660/1181-1262) İmam Şâfiî'nin görüşünü kaynak göstererek açıkladığı, “*fakir bir adam bir dinara ederinden çok daha fazla değer verirken bir zengin ancak yüzlerce dinarı dikkate almaktadır.*”²⁵⁸ ifadesini dayanak olarak göstermektedir.²⁵⁹

²⁵⁴ Ersan Bocutoğlu, “İktisat Teorisinde Emeğin Öyküsü: Değerin Kaynağı Olan Emekten Marjinal Faydanın Türevi Olan Emeğe Yolculuk”, *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, C. 1, S. 1 (2012), s. 129.

²⁵⁵ Ersoy, *İktisadi Teoriler ve Düşünceler Tarihi*, s. 255.

²⁵⁶ Ersoy, a.g.e., s. 390.

²⁵⁷ Abdulazim Islahi, *Müslümanların İktisadî Düşünce ve Analize Katkıları*, ss. 34-35. Ayrıca bkz. a.mlf., *İslâm İktisat Düşüncesi ve Kurumları (16. Yüzyıl)*, ss. 98-99.

²⁵⁸ İzzüdîn İbn Abdüsselâm, *Kavâ'idü'l-ahkâm fi mesâlihi'l-enâm*, Beyrut: Dâru'l-marife, C.1, ss. 104-105. Ayrıca İmam Şâfiî'nin iktisadî görüşleri ile ilgili olan makalede de İbn Abdüsselâm'ın ifadeleri esas alınmış ama bu ifadelerin İmam Şâfiî'nin eserlerinde hangi bölüm ve bağlamda geçtiğine değinilmemiştir. Bkz. Salih el-Ali, “el-Efkârü'l-İktisâdiyye inde'l-İmam eş-Şâfi'î”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 7 (2016), s. 81.

²⁵⁹ Islahi, *Müslümanların İktisadî Düşünce ve Analize Katkıları*, s. 35.

İmam Şâfiî'nin ilgili görüşleri *el-Üm* 'mün ikrarla ilgili bölümünde (باب الاقرار و)²⁶⁰ geçmektedir. İmam Şâfiî bu konuda, kişinin üzerinde bir miktar mal veya borç olduğunu söylemesi üzerine bunu ispat etmesi gerektiğinden hareketle iddia edilen malın kişiden kişiye değişeceğini belirtir. Öyle ki İmam Şâfiî, bir dirhem borcu olan fakir bir adamın “benim büyük bir borcum var” diyerek bir dirhemi fazla gördüğü halde bir halifenin veya vekilinin binlerce dirhemi az görebileceğini örnek gösterir.²⁶¹ İmam Şâfiî'nin bu meselede “*Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu (karşılığını) görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu (karşılığını) görür.*”²⁶² ayetine işaret etmektedir. Burada karşılığı verilecek olan zerre miktarı hayır/iyilik veya şer/kötülüğün miktarına değinen İmam Şâfiî, hiçbir malın zerre miktarından küçük olamayacağı kanaatini taşır.²⁶³

2.2.2. “Arz ve Talep”in Etkisiyle Fiyatların Belirlenmesi Hakkında İmam Şâfiî'ye Atfedilen Görüş

İslâm piyasa geleneği, piyasada arz ve talebe göre oluşan fiyatlar üzerinden işleyen serbest piyasa sürecini esas alır.²⁶⁴ İslâm iktisat anlayışı, tekelliliğin önlenmesi, karaborsa ve spekülasyonların engellenmesi gibi tedbirler ve fiyat kontrollerinin sınırlanması ile arz ve talebe göre bir fiyat oluşabilmesini öngörmektedir.²⁶⁵ İlk dönemlere ait bir örnek olarak Halife Mansur'un (136-158/754-775) dönemi hakkında söylenen şu sözler verilebilir:

“İlk dönemlerde fiyatları açık ve seçik olarak belirleme politikasının, Mansur döneminde (136/754-158/775) hâkim olduğu görülmektedir. Mansur, fiyat dalgalanması ile pazar etkenleri arasındaki ilişkiye yoğun ilgi göstermiştir. Mansur'un, buğday, tohum, ekmek ve diğer gıda maddeleriyle ilgili günlük raporları, illerdeki posta müdürlerinden aldığı rivayet edilmektedir. Eğer fiyat sabitlenmiş gözüküyorsa o zaman herhangi bir müdahaleden kaçınırdı, fakat herhangi bir dalgalanma söz konusu olduğunda sebeplerini, ilgili vilayetin

²⁶⁰ Şâfiî, a.g.e., C. 7, ss. 536-551.

²⁶¹ Şâfiî, a.g.e., C. 7, s. 537.

²⁶² Zilzâl 99/ 7-8: {فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ - وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ}

²⁶³ Şâfiî, a.g.e., C. 7, s. 537.

²⁶⁴ Ahmet Efe, İslâm Ekonomisinde Üretim Faktörleri ve Fiyatlandırma Sistemi”, *Balkan Journal of Social Sciences/Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 13 (2017), s. 211; Erdem, a.g.m., s. 15-17.

²⁶⁵ Efe, a.g.e., s. 211.

valisinden araştırma yoluna giderdi. O, bundan sonra, görünüşte dolaylı yöntemlerle yeniden fiyat sabitleme eylemine girişirdi.”²⁶⁶

Değer teorileri konusunda olduğu gibi arz-talep dengesi ile ilgili olarak da Müslüman ilim adamlarının görüşleri gün yüzüne çıkarılmayı beklemektedir. İslahi, fiyatların tespiti konusunda arz ve talebin etkisine dair ilk ifadelerin İmam Şâfiî’ye ait olduğunu belirtir.²⁶⁷ İslahi’nin Kâsânî’den (v. 587/1191) aktardığı “*Bir eşyanın değeri her an değişebilmektedir, bunun nedeni insanların o ürünü alma isteğinin değişimi veya ürünün miktarının kemiyeti (azlığı veya çokluğu) dir.*”²⁶⁸ şeklindeki bu ifadeler ticaret mallarının zekâtı ile ilgili bölümde (باب زكاة التجارة)²⁶⁹ geçmektedir. İmam Şâfiî’nin, zekâtla ilgili bazı şartlar bağlamında ilgili konuya değindiği görülmektedir.

Zekâta tâbi olan mallar için tam mülkiyet, artıcı özellikte (nâmî) olmak, aslı ihtiyaç olmaması, nisab miktarına ulaşmış olması ve havelânü’l-havl (üzerinden bir yıl geçmiş olması) gibi şartlar gerekmektedir. Havelânü’l-havlin, hangi mallarda nasıl uygulanacağı fakihler arasında tartışmalıdır. Hanefilere göre ticaret malları ile sâime hayvanlar arasında fark bulunmaktadır. Yılın başında ve sonunda tam nisap miktarı mal bulunduğu takdirde, bu süre zarfında yok olup telef olmamak şartıyla, nisap miktarından daha az olsa bile zekât gerekir.²⁷⁰ İmam Züfer(v.158/775)’e göre ise yılın başından sonuna kadar nisap tam olarak bulunmazsa zekât düşmez. İmam Şâfiî sâime hayvanlar konusunda İmam Züfer’e katılmakla beraber ticaret mallarında ayrılır.²⁷¹ Ona göre ticaret mallarında nisaba ulaşıp ulaşılmadığına yılın başında değil, sonunda bakılması gerekir.²⁷² Çünkü ticaret mallarının zekâtı değeri üzerinden verilmekte ve bu değer değişebilmektedir. İmam Şâfiî’nin, bu bağlamda, değerın değişmesini insanların ürünleri alma istekleri üzerinden yorumladığı görülmektedir.

İmam Şâfiî’ye göre, kişi ticaret amacıyla dinar, dirhem veya zekât gerekecek bir şeyle mal alır, altı ay elinde bulundurur da sonra satarsa kazandığı dinar veya dirhemler

²⁶⁶ Elias H. Tuma, “İlk Dönem Arap Ekonomi Politikaları (H. 1. Yüzyıl / M. 7. Yüzyıl- H. 4.yüzyıl/M.10.yüzyıl)”, çev. Ali AKSU, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, S.4 (2000), s. 280.

²⁶⁷ İslahi, a.g.e., s. 37.

²⁶⁸ AlâüddinEbûBekr b. Mes’ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-sanâ’i fiterîbi’s-şerâ’i’*, Beyrut: Daru’l-Kitabu’l-Arab, 1402/1986, C. 2, s. 16.

²⁶⁹ Şâfiî, a.g.e., C. 3, ss. 119-127.

²⁷⁰ Serahsî, a.g.e, C. 2, s. 230.

²⁷¹ Şâfiî, a.g.e., C. 3, s. 126.

²⁷² Şâfiî, a.g.e., s. 123.

üzerinden zekât vermesi gerekir.²⁷³ Öyle ki İmam Şâfiî, malların ticaret niyetiyle alınması gerekliliği üzerinde ayrıca durur ve üzerinden bir yıl geçmiş olunca malların değerinin tespit edilerek (تقويم - قوم) ona göre zekât verileceğini belirtir.²⁷⁴

2.2.3. Piyasaya Yönelik Bazı Tedbirler

Piyasadaki işlemlerin, birey ve toplumu gözeten İslâm'ın iktisat anlayışı çerçevesinde, kurallara göre ve örfle uyumlu biçimde yapılması gerekmektedir. Fiyatların kendi doğal seyri içinde belirlendiği, tarafların rızasının esas alındığı serbest bir piyasa oluşturma çabaları Hz. Peygamber'in (a.s) uygulamalarıyla başlamıştır. Bu doğrultuda *tasriye*²⁷⁵, *münâbeze*²⁷⁶, *mülâmese*²⁷⁷ ve *neceş*²⁷⁸ gibi câhiliye uygulamaları bilinmezlik ve belirsizlik sebebiyle tarafların rızasını zedeleyen, zarara uğramasına veya çekişmelere sebep olabilecek satış türleri kaldırılmıştır. Ayrıca *faiz*, *ihdikâr*²⁷⁹, *bey'u'l-hazır li'l-badi*²⁸⁰ ve *telakkir'r-rukbân/telakki'l-celeb*²⁸¹ gibi piyasanın doğallığını bozacak süpekülatif ve manipülatif uygulamalarının önüne geçilmiştir. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda, Müslümanların piyasa geleneğinde, başlangıçtan itibaren fiyat ve kalite kontrolüne dikkat ettiğini söylemek mümkündür. Öyle ki Medine

²⁷³ Şâfiî, a.g.e., s. 124.

²⁷⁴ Şâfiî, a.yer.

²⁷⁵ Satıcının deve, koyun vb. hayvanların sütünün birikmesi için sağılmadan bekletilmesi üzerine satılması işlemidir. Bkz. Hammâd, "Tasriye", s. 335.

²⁷⁶ Malı birbirine atmak üzere satış: Şâfiilere göre, kişilerin "ben sana onu attığım zaman veya sen bana onu attığın zaman şu fiyata kesinlikle sattım" demesiyle işlemin gerçekleştiği belirtilmiştir. Bkz. Hammâd, "Münâbeze", s. 251.

²⁷⁷ Dokunmayla satış: Şâfiilere göre eşyaya dokunulduğu zaman muhayyerik şartı ve meclisin biteceği esası üzerine bir şeyin satılması şeklinde olduğu belirtilmiştir. Bkz. Hammâd, "Mülâmese", s. 249.

²⁷⁸ Hileli arttırma işlemi. Nevevi'nin yorumu ile, pazarda bulunan kişinin malın satılmakta olduğu fiyatı arttırarak satın almayacağı halde satışı kızıştırması şeklinde açıklanmaktadır. Hammâd, "Necş", s. 264; Buhârî, "Büyü", 57.

²⁷⁹ Karaborsacılık: İnsanların ihtiyaç duyduğu şeylerin fiyatlarının yükselmesini bekleyerek saklamaktır. "Pazara mal getiren (calib) rızıklandırılmış, karaborsacı ise lanetlenmiştir" İbn Mâce, "Ticârât" 6. "Karaborsacı ne fena bir kuldur! Allah Teâla fiyatları ucuzlatırsa keyfi kaçır; yükseltirse ferahlar." Ahmed b. Hanbel, Müsned, 6: 3.

²⁸⁰ Şehirlinin köylü adına satış yapmasıdır. Bkz. Buhârî, "Büyü", 58, 64, 68,72; Müslim, "Büyü",21; Nesâî, "Büyü", 18; Ebû Dâvûd, "Büyü", 45; Tirmizî, "Büyü", 17, 18. Şehirli köylüden ucuza alıp fiyatı arttırarak satmaktadır.

²⁸¹ Satmak üzere bir beldeye mal getirenlerin pazarlara ulaşmadan karşılanmasını ifade eder. Bkz. Buhârî, "Büyü", 72, "İcâre",11,19; Nesâî, "Büyü", 18. Şâfiî ve Hanbelîler *telakkir'r-rukbân* diye isimlendirirken Hanefîler, *telakki'l-celeb* ismini kullanırlar. Mâlikîler ise *telakki's-sila'yı* kullanırlar. Bkz. Hammâd, "Telakkir'r-rukbân", s. 348.

pazarında günümüzdeki zabıtalara görevlerini icra eden ve aralarında kadınların²⁸² da yer aldığı muhtesiblerin bulunduğu bilinmektedir.²⁸³

İmam Şâfiî, İslâm hukuku ve iktisadında esas alınan bu genel kriterler çerçevesinde çeşitli vadelerle yapılan işlemlerde *bilinmezlik* ve *belirsizliğin* bulunmamasına hassasiyet göstermiştir.²⁸⁴ İmam Şâfiî, *bey'u'l-hâdir li'l-bâdî* konusunu, verdiği buğday satışı örneği üzerinden ele alır.²⁸⁵ Buna göre bir kişi, tarladaki buğdayı şehirde teslim almak ve bedelini orada ödemek şartıyla satın alsa, bu fasit şart sebebiyle geçersiz olur. Zira müşteri buğdayı satın aldıktan sonra, mal satıcının teminatından çıkar ve onu şehre taşımak müşteriye ait olur. Şayet satıcı bu şartı kabul eder ve mal şehre varmadan önce zarar görürse, satış bedeli ile kira bedeli arasında bir bilinmezlik ortaya çıkacağı için İmam Şâfiî, bu şekilde yapılan satışın helal olmayacağını söyler. O, böyle bir şart kabul edilse bile satıcının teminatından çıktığı yönündeki iddiaya karşı çıkar. Bu görüşünü de malın teslim alınmasıyla satıcının teminatından çıkmadığına dair özel delilin olmamasına dayandırır. İmam Şâfiî, ayrı bir teminatın söz konusu edilmesini de bedelin belirsizliği açısından alışveriş mantığıyla bağdaştırmaz. Bunu da taraflardan birine haksız kazanç sağladığı için akdin fesadını gerektiren bir durum olarak görür.²⁸⁶

*Müzâbene*²⁸⁷, *muhâkele*²⁸⁸ ve *muhâbera* uygulamalarının yasaklanması üzerinde de duran İmam Şâfiî, İmam Mâlik'ten aldığı İbn Ömer rivayetinde Hz.Peygamber'in (a.s.) *müzâbeneyi* yasakladığını aktarmaktadır.²⁸⁹ Bu rivayete göre *müzâbene*, hurmanın hurmayla ve yaş üzümün kuru üzümle göz kararı (takdir edilerek) alınıp satılmasıdır. İmam Mâlik'ten gelen diğer bir başka rivayet olan Ebu Hureyre hadisinde²⁹⁰ ise, *müzâbene*, hurmanın ağaçtayken satılması; *muhâkele* toprağın buğday karşılığında

²⁸² Cengiz Kallek, *Asr-ı Saadet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, s.183.

²⁸³ *el-Üm*'de İmam Şâfiî de Müslüman muhtesibler ve onlar dışındakilerden bahsetmektedir. Bkz. Şâfiî, a.g.e., C. 5, s. 511.

²⁸⁴ Şâfiî, a.g.e., C. 4, ss. 160-179.

²⁸⁵ Şâfiî, a.g.e., s. 170.

²⁸⁶ Şâfiî, a.yer.

²⁸⁷ Yaş/yeni ürünü eskisiyle satmak. Sözlükte “vermek, ödemek” anlamına gelen *zebn*kökünden türetilmiştir. Bkz. Hammâd, “Müzâbene”, a.g.e., s. 258.

²⁸⁸ Yeni buğdayı eskisi ile satmak. Sözlükte “tohumun topraktan ıkınca başak vermeden önceki hali” anlamına gelen *hakl* ifadesinden türetilmiştir. Terim olarak *bey'i muhâkele* ile ilgili farklı yorumlar bulunmaktadır. Bkz. Hammâd, “Muhâkele”, s. 239.

²⁸⁹ Şâfiî, a.g.e., C. 4, s. 130.

²⁹⁰ Şâfiî, a.yer.

kiralanmasını ifade eder. İbn Hişam'ın İbn Müseyyeb'den naklettiği rivayette²⁹¹ de aynı açıklama ile birlikte *muhâkelenin* tohumun buğdayla satın alınması ifadesi bulunmaktadır. Ayrıca İbn Hişam'ın, İbn Müseyyeb'e toprağın altın veya gümüşle kiralınması meselesini sorması üzerine İbn Müseyyeb'in bunda bir sakınca olmadığını ifade ettiği belirtilmektedir. Bu rivayetlerden sonra İmam Şâfiî, tohumda *muhâkele* işleminin hurmada *mizâbene* işlemi gibi olduğunu söyler. Dikkat çeken bir durum ise ilgili açıklamaları Hz.Peygamber'in (a.s) yapmış olup olmadığı hakkındaki açıklamadır.²⁹² İmam Şâfiî, Hz.Peygamber'in (a.s.) bu açıklamaları yapmış olabileceğini ancak rivayet edenlerin de eklemiş olabileceğini iki ayrı ihtimal olarak belirtmektedir.

İmam Şâfiî'nin, İbn Uyeyne'den aldığı Cabir rivayetinde ise Hz.Peygamber (a.s.) ayrıca *muhâbera* satışını da yasaklamıştır.²⁹³ Rivayette *muhâbera*, toprağın 1/3, 1/4'ü karşılığında kiralınması işlemidir. Farklı rivayetlere göre yasaklanmış olduğu vurgulanmaktadır. Bu rivayetlerin değerlendirmesini yaptığı bölümde İmam Şâfiî, söz konusu uygulamaların bir taraftakilerin diğerinden fazla olması sebebiyle faiz gibi işlem gördüğü kanaatini açıklar. Ayrıca bir taraftakinin ölçüsü bilinirken diğer tarafın götürü usûlü (جفاف) olduğu için tam bilinemediğini belirterek caiz kabul edilemeyeceğini belirtir.²⁹⁴ Bu uygulamalar yapıldığı takdirde akitlerin fasid olacağını ekler. Öyle ki İmam Şâfiî'ye göre iki tarafta da götürüyle olması durumunda -sonradan tartılıp aynı olduğu belirlense bile- akit kurulurken bilinmezlik söz konusu olduğu için akit fasid olur. İki tarafın da tartılarak ölçmesi sonucu aynı oldukları takdirde satışın caiz olduğunu belirten İmam Şâfiî, farklı miktarlarda olduğu fark edildiğinde işlemin geçerli olup olmaması konusunda iki görüşün bulunduğunu söyler. İlk görüşe göre tartıda az çıkan tarafın sahibi, akdi kabul edip etmemekte muhayerdir. İkinci görüşe göreyse bir kısmı haram, bir kısmı helal olan bu akit feshedilir. İmam Şâfiî de zayıf olan ilk görüşün kıyasa uygun olmadığını belirtir. Zira ribâ sebebiyle bir kısmı haram olduğu anlaşılan

²⁹¹ Şâfiî, a.g.e., s. 132.

²⁹² Şâfiî, a.yer.

²⁹³ Şâfiî, a.g.e., s. 137.

²⁹⁴ Şâfiî, a.yer.

akit, tarafların rızasıyla haram olmaktan çıkmaz. Buna göre ikinci görüş daha isabetlidir.²⁹⁵

Paraya dayalı satışın hâkim olduğu günümüz piyasalarında takas muameleleri terkedilmiş olsa da, burada üzerinde durulan asıl mesele “haksız değer transferi” olarak ifade edilen faizli muamelelerdir. Günümüzde faizli muameleler belki de tarihtekinden çok daha fazla çeşitlenmiş ve karmaşık hale gelmiştir. Klasik kaynaklarda verilen örnekler ve bu çerçevede yapılan analizler, günümüze ışık tutacak ciddiyette ve derinlikindedir. İmam Şâfiî'nin konuları ele alırken referans yaptığı genel ilke ve yöntemler, gösterdiği hassasiyet ve yaklaşım tarzı günümüz İslâm iktisat anlayışının teşekkülüne önemli katkılar sunacağı açıktır.

*Bey'-i ğarar*²⁹⁶ ve *bey'-i sinîn/mu'âveme*²⁹⁷ de İmam Şâfiî'nin üzerinde durduğu başka uygulamalardır. İlgili rivayetlerde bu uygulamaların da yasaklanmış olmasına dayanılarak mebînin (alınan malın) tam bilinemediği gerekçe gösterilir. Aynı şekilde uçan kuşun, kaçmış devenin de satılmadığını belirten İmam Şâfiî, ayette belirtildiği üzere, tarafların birbirlerinin mallarının batıl yollarla alınmaması gerekliliğini vurgular. Bunun da ticaretin karşılıklı rıza esası üzerine kurulmasını, tarafların fayda ve menfaatlerinin korunmasını gerektirdiğini açıklar.

İslâm iktisat sisteminde ticaret hayatının şeffaf olması ve serbest rekabet şartlarının tam olarak gerçekleşmesi hedeflenmiştir.²⁹⁸ Bu doğrultuda İmam Şâfiî de, tarafların serbest bir şekilde faaliyette bulunmasını prensip edindiğini söylemek mümkündür. Ancak İmam Şâfiî, bu konuda taraflar açısından zarara sebebiyet verebilecek uygulamalara müsaade edilmediğini de vurgulamaktadır.

²⁹⁵ Şâfiî, *a.g.e.*, s. 137.

²⁹⁶ Sözlükte “tehlike” anlamına gelen *ğarar*ın terim anlamı “sonucu belli olmayan ya da almakla olmamak arasında şüpheli bulunan” olarak açıklanmaktadır. Bkz. Hammâd, “Ğarar”, s. 103.

²⁹⁷ Tahkik eden Hifnavî tarafından “Ağaçtaki meyvelerin iki, üç veya daha fazla seneler için satılması” şeklinde açıklanmaktadır. Bkz. Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Üm*, thk. Muhammed İbrahim Hifnâvî, Kahire: Daru'l-Hadis, 1429/2008, C. 3, s. 452. Sadece bu dipnot ve 283. Numaralı dipnotta bu baskı verilmiştir. Diğer tüm dipnotlar eserin muhtevasında bahsedilen baskı esas alınmıştır.

²⁹⁸ M. Fatih Turan, “İslâm Hukuku Açısından Yıkıcı Fiyat Uygulaması”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 43 (2015), s. 79.

2.3. FAİZ ve PARA

Faiz konusu günümüzde olduğu gibi tarihte de hep tartışma konusu olmuştur. Hindistan, Babil, Anadolu, Mısır, Antik Yunan ve Roma imparatorluğu gibi birçok medeniyette lehte ve aleyhte görüşler söz konusu olmuştur.²⁹⁹ İslâm'ın da yasakladığı faiz; tanım, muhteva ve çeşitleri açısından birinci bölümde bahsedilen eserlere konu olmuştur. İmam Şâfiî faiz konusunu daha çok ribâ bölümünde (باب الربا)³⁰⁰ ele almıştır. İmam Şâfiî'nin *kitabü'l-büy'û* bölümüne iki ayetle başladığı ve bu ayetlerden birisinin faiz yasağıyla ilgili olan “*Oysa Allah, alışverişi helâl, faizi haram kılmıştır.*”³⁰¹ ayeti olduğuna değinmiştik. Bu başlık altında ise İmam Şâfiî'nin faiz konusu hakkındaki görüşlerini daha detaylı bir şekilde ortaya koymaya çalışacağız.

İmam Şâfiî, takip ettiği usûlü gereği öncelikle, İmam Mâlik ve İbn Uyeyne'den olmak üzere iki rivayetle Hz. Ömer (r.a.)'in faizin mahiyetiyle ilgili söylediği şu hadisi aktarır:

*“Resûlullah (a.s) şöyle buyurdu: Şöyle ve şöyle (elden ele) olmadığı sürece altın ve gümüş, şöyle ve şöyle olmadığı sürece buğdaya karşılık buğday, şöyle ve şöyle olmadığı sürece kuru hurmaya karşılık kuru hurma, şöyle ve şöyle olmadığı sürece arpaya karşılık arpa faizdir.”*³⁰²

İmam Şâfiî'nin aktardığı diğer bir hadis ise hocası Abdülvehhâb es-Sekafi'den rivayetle Ubâde b. Sâmit'in naklettiği şu hadistir:

*“Resûlullah (s) şöyle buyurdu: Altını altına, gümüşü gümüşe, buğdayı buğdaya, arpayı arpaya, tuzu tuza eşit olarak elden ele peşin olmadıkça satmayın. Fakat altını gümüşe, gümüşü altına, arpayı buğdaya, buğdayı arpaya, hurmayı tuza, tuzu hurmaya elden ele istediğiniz gibi alıp satabilirsiniz.”*³⁰³

Bu rivayetleri sarf hakkındaki hadislere uygun olduğu için kabul ettiğini de belirten İmam Şâfiî, “Nesîe (vâde) dışında faiz olmaz”³⁰⁴ diyenlerin rivayetini kabul

²⁹⁹ A. Mesud Küçükcalay, “İktisadî Düşünce Tarihinde Faiz Kavramının Dönüşümü ve Düşünsel Meşrulaşmanın Dinamikleri Üzerine”, *İktisadî Hayatta ve İslâm'da Faiz (Kurav Faiz Çalıştayı)*, ed. Recep Cici, Süleyman Sayar, İstanbul: Ensar Yayınları, 2018, s. 36.

³⁰⁰ Şâfiî, a.g.e., C. 4, ss. 30-37.

³⁰¹ el-Bakara 2/275: { وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا }

³⁰² Şâfiî, a.g.e., ss. 30-31.

³⁰³ Şâfiî, a.g.e., s. 31.

³⁰⁴ Şâfiî, a.g.e., s. 32.

etmediğini açıklar. Çünkü faizin, vâde ve peşinde olmak üzere iki şekilde olduğunu düşünür. Ona göre peşinde faizin bir kısmı ölçü ve tartıda fazlalık ile oluşurken borçlarda vadenin arttırılması halinde oluşur. İmam Şâfiî ayrıca borçların ertelenmesiyle beraber nakitte de artış halinde faiz olabileceğini belirtir.³⁰⁵ Böylelikle İmam Şâfiî vade ve peşin olmak üzere iki faiz çeşidinden bahsetmiş olur. Daha sonra yasaklanan altı madde ile ilgili açıklamalara devam eden İmam Şâfiî, Hz. Peygamber (a.s.)’ın elden ele birinin diğerine fazla oluşunu haram kıldığı maddeleri altına karşılık gümüş, buğdaya karşılık arpa ve hurmaya karşı tuz alış verişleri üzerinden gruplandırır.³⁰⁶ İmam Şâfiî, altın ve gümüşü her şeyin karşılığı (مُبَايِنَان) olma özelliklerinden dolayı diğer dört maddeden ayırır. Gerekeç olarak ise altın ve gümüşün, her şeyin değer tespit aracı veya ödeme aracı olduğunu savunur.³⁰⁷

Altın ve gümüşün yanında haram kılınan ölçek ile miktarı tespit edilen yiyeceklerin hepsinin yenilir türden şeyler olduğunu belirten İmam Şâfiî’ye göre yenilebilir olma/gıda özelliği (ماكول) ön plandadır. Yiyeceklerde, miktarı ölçek ile tespit edilen türden olanların yanında tartılır cinsten olanların da gıda maddesi olma açısından ortak özellikte olduklarının görüldüğünü dayanak olarak gösterir. Çünkü hem ölçülen hem tartılan grupların her ikisi de birlikte yenilen şeylerdir. İçecekler için de aynı şeyleri belirten İmam Şâfiî, ölçek ve tartının alan ve satan taraflar için ancak miktarlarının bilinerek satılması için olduğunu belirtir. İmam Şâfiî, tartı (ağırlık ölçüsü) ile tartmanın ölçek (hacim) ile yapılan ölçüm tespitine göre daha bilinir olduğunu da vurgulayarak tartı ile satışın daha iyi olacağını belirtir. Ayrıca beldeler arasında ölçek veya tartı ile alışveriş yapılmasında farklılıklar bulunduğu da değinen İmam Şâfiî, aşağıdaki ifadeleri ile faizin illetinin gıda olma özelliği olduğunu benimsediğini göstermektedir:

“Yenilen ve içilen şeyler sayı ile de satılabilir. Çünkü bizler bunların birçoğunun bir beldede tartı ile satılmakla birlikte bir diğerinde tartılmadığını gördük. Taze hurmanın Mekke’de umumiyetle götürü (جُرَافًا) sepetler içinde satıldığını yine genel olarak etin de götürü satıldığını, çölde yaşayan bedevilerin et ya da süt alıp sattıklarında onu ancak götürü alıp sattıklarını gördük. Yağ,

³⁰⁵ Şâfiî, a.g.e., s. 32-33.

³⁰⁶ Şâfiî, a.yer.

³⁰⁷ Şâfiî, a.g.e., s. 32: “وَالذَّهَبُ وَالْوَرَقُ مُبَايِنَان لِكُلِّ شَيْءٍ؛ لِأَنَّهُمَا أَثْمَانُ كُلِّ شَيْءٍ وَلَا يُقَاسُ عَلَيْهِمَا شَيْءٌ مِنَ الطَّعَامِ وَلَا مِنْ غَيْرِهِ”

*bal, tereyağı ve daha başkalarını da böyle alıp satarlar. Bununla birlikte başkaları bunları tartarak satabilir. Götürü satılan şeylerin tartı ve ölçekle satılması için bir engel bulunmamaktadır. Götürü ya da sayı ile satılan şeyler ile ölçek ve tartı ile satılanların ortak özellikleri de bize göre yenilir ve içilir olmalarıdır. Allah en iyi bilendir.”*³⁰⁸

İmam Şâfiî'nin, kalıcı ve saklanma özelliği olan maddeler ile kalıcı olmayan ve saklanamayan maddeler üzerinde de durduğu görülmektedir.³⁰⁹ Kalıcı ve saklanabilen maddelerin bile kendi aralarında farklı sürelerle saklanabilir olduğunu belirten İmam Şâfiî, hadiste geçen hurma ve buğday maddelerini örnek olarak gösterir. Buğdayın hurma kadar kalıcı olmadığını, bunlara gıda olma özelliği açısından kıyas edilebilecek olan et ve sütün ikisi kadar da kalıcı olmadığını ifade eder. Burada dikkat çeken bir husus İmam Şâfiî'ye, sütün kurutulabileceğinin sorulmasıdır. İmam Şâfiî cevap olarak meyvelerin de kurutulabileceğini ve bunun asıl ortak özellik olmadığını belirtir. İmam Şâfiî böylece asıl ortak özelliğin yenilebilir/içilebilir olduğunu bir daha vurgular.

İmam Şâfiî, para olarak kullanılan hiçbir şeyin altın ve gümüşe kıyas edilemeyeceğini savunduğu için ciddi eleştirilere uğramıştır.³¹⁰ Bu eleştiriler, İmam Şâfiî'nin altın ve gümüşü günümüz ifadesiyle “para olma” özelliği ile ayrı bir grup olarak değerlendirmesi ve kıyas yoluyla fels türü paraların da bunlara dahil edilemeyecek olduğunu savunmasından dolayı yapılmıştır.³¹¹ Ona göre altın ve gümüş için illet “semeniyet” özelliğidir. Yaşadığı dönemlerde para olma vasfının sadece altın ve gümüş için geçerli olduğu bilinmektedir. Dinar, dirhem ve felslerin tartılarak veya ölçülerek mübadele edilseler bile, asıl illet semeniyet olmasıdır. Eleştirilerin haklılık payı günümüzde daha da artmaktadır. Zira gümüş artık para olma vasfını neredeyse kaybetmişken altın da eskisi gibi para olarak tedavülde değildir.

³⁰⁸ Şâfiî, a.g.e., s. 33.

³⁰⁹ Şâfiî, a.g.e., s. 33.

³¹⁰ Wahba Zuhayli, “Ribânın Fıkhî Manası”, *Ribâyı Anlamak (İslâm İktisadında Faiz)*, çev. Z. Hafsa Orhan, İstanbul: İktisat Yayınları, 2017, s. 86; Soner Duman, “İllet ve Makâsıd Açısından Fıkıh Mezheplerinde Ribâ”, *İktisadî Hayatta ve İslâm'da Faiz (Kurav Faiz Çalıştayı)*, ed. Recep Cici, Süleyman Sayar, İstanbul: Ensar Yayınları, 2018, s. 393.

³¹¹ Şâfiî, a.g.e., s. 32.

2.4. FİNANSAL ARAÇLAR

İslâm hukuku tarafından belirlenen kurallara göre işleyen finansal sistemi ifade etmek için kullanılan *İslâmî finans* kavramı, fikhî meşruiyeti bulunan finansman ve yatırım araçlarını kapsamaktadır.³¹² Daha çok faizsiz bankaların kurulmaya başlamasıyla birlikte finansal teknik ve araçların geliştiği görülmektedir. Özellikle fikhî meşruiyeti bulunan bazı finansal araçlar daha çok akitler üzerinden ele alınmaktadır. Bu akitler, başta bey' akdi olmak üzere sarf, karz, selem, istisna', icâre, mudârebe ve şirket akitleridir. İmam Şâfiî'nin de ele aldığı bu akitlerden *selem*, *mudârebe (kırâd)* ve *icâre* üzerinde durulacaktır.

2.4.1. Selem

Sözlükte “vermek, teslim etmek, peşin ödemek” anlamlarına gelen selem (سلم), iktisadî bir fıkıh terimi olarak “peşin para ile halen zimmette sabit ve mevcut olan bir malı satmak” şeklinde tarif edilmektedir.³¹³ Buna göre selem peşin bir bedelle veresiye mal değişimini sağlayan finansal bir araçtır. Günümüzde de selem akdi katılım bankalarının fon kullandırma yöntemlerinden biri olarak geçmektedir. Bu yöntemle katılım bankaları, standart bir malı teslim tarihi önceden belirlenmek kaydıyla peşin para karşılığında vadeli olarak satın almaktadırlar.³¹⁴

İmam Şâfiî, *selem* konusunu *kitabu'l-buyû*'un son bölümünde diğer konulara göre oldukça detaylı bir şekilde ele almaktadır.³¹⁵ Selem kelimesi yerine bazen aynı manadaki selef kelimesini kullanan İmam Şâfiî, öncelikle selef denildiğinde selemin kastedildiğine dair bir başlık açar ve bu başlık altında selem için zikredilen ayeti nakleder.³¹⁶ Bu ayet *müdayene* ayeti olarak da bilinen, “*Ey iman edenler belirlenmiş bir vakte kadar borçlandığınız zaman onu yazın. Aranızda bir kâtip de adaletle yazsın.*”³¹⁷ ayetidir. İmam Şâfiî, bu ayetin her türlü borcu kapsayabileceğini ifade ettikten sonra özel olarak selef/selem alışverişini de kapsamasını muhtemel olarak görür. Bu düşüncesini de hocası İbn Uyeyne'den rivayetle, İbn Abbas (r.a)'ın da bu ayetin selef

³¹² Fatih Turay, *Finansal Açısından İslâm Borçlar Hukuku*, (Doktora tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 212.

³¹³ Hammâd, “Selem”, s. 295.

³¹⁴ Turay, a.g.e., s. 383.

³¹⁵ Bkz. Şâfiî, a.g.e., C. 4, ss. 181-289.

³¹⁶ Şâfiî, a.g.e., s. 181.

³¹⁷ el-Bakara, 2/282: { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُب بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ }

hakkında olduğu kanaatini taşımasına dayandırır.³¹⁸ Ayrıca, selef/selem alışverişinin Resulullah'ın (a.s) sünnetine göre caiz olduğunu ve bildiği kadarıyla ilim adamlarının cevazı hususunda ihtilaf etmediklerini belirtir.³¹⁹

İmam Şâfiî, Medine'deki selem uygulaması için örnek olarak yine hocası İbn Uyeyne'den rivayetle İbn Abbas (r.a)'nın şöyle dediğini aktarır³²⁰:

“Resulullah (a.s) Medine'ye geldiğinde onlar hurma alışverişi hususunda bir ve iki yıllığına selef alışverişi yapıyorlardı. Hatta bazen iki üç yıllığına dediği de olmuştur. Resulullah (a.s) da: “Kim selef alışverişi yaparsa bilinen bir ölçek, bilinen bir tartı ve bilinen bir vadeye kadar yapsın” buyurdu.”³²¹

İmam Şâfiî selem için meşruiyet zeminini oluşturduktan sonra gerekli şartlar üzerinden hukukî çerçeveyi belirlemeye çalışır. Buna göre, selem yoluyla satın alınan şeyin, ölçek ve nitelikler açısından belli ve bilinir olması gerekir. Çünkü Hz. Peygamber (a.s), ölçek-tartı-vade açısından bilinir olma halinde selef alışverişini caiz görmüştür. Hadiste geçtiği üzere hurma örneği üzerinden örnek veren İmam Şâfiî, hem ölçek veya tartının hem de vadenin satın alınacak şeye uygun olarak belirlenmesi gerektiğini vurgular. Mesela bu hurma için vade olarak olgunlaşma vakti ve sonrasında olacaktır.³²² Cins ve türlerine kadar selem belirlenmesinin tarafların faydasına olup zarara uğramalarını engelleyeceğini vurgulayan İmam Şâfiî, selem yapılacak ürünler için bilinir ve belirli olmak özelliği üzerinde oldukça durur. Buna göre, selem yapılan mal kuru hurma ise *seyhanî, berdî, acve, cenip* veya kuru hurmanın bilinen başka bir türü şeklinde belirtilmelidir. Eğer buğday olursa *Şamî, Meysanî, Mısrî, Musulî* ya da bir buğday sınıfı olarak; darı ise kırmızı, *natis, huma* ya da bilinen bir sınıf olarak; arpa ise belirli bir beldenin arpası olarak belirtilmiş olması gerekecektir. Ayrıca farklılık arz edebileceği için nitelik olarak da kaliteli (جيدا), orta halli (وسطا) veya kalitesiz (رديا) olarak belirtilmesi gerekecektir.³²³ İmam Şâfiî, yeni ve eski ürünler arasında değerinin eksilmesi açısından fark olabileceğini de kalite üzerinden ele alır. Yaşadığı dönemde önemli bir konumda olan develer için de yaş ve fiziksel özellikler açısından detayların

³¹⁸ Şâfiî, a.g.e., ss. 182-183.

³¹⁹ Şâfiî, a.g.e., s. 183.

³²⁰ Şâfiî, a.yer.

³²¹ «أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَدِمَ الْمَدِينَةَ وَهُمْ يُسَلِّفُونَ فِي التَّمْرِ السَّنَةَ وَالسَّنَتَيْنِ وَرُبَّمَا قَالَ السَّنَتَيْنِ وَالثَّلَاثَ فَقَالَ " مَنْ سَلَفَ » «فَلْيُسَلِّفْ فِي كَيْلٍ مَعْلُومٍ وَوَزْنٍ مَعْلُومٍ وَأَجَلٍ مَعْلُومٍ»

³²² Şâfiî, a.g.e., s. 186.

³²³ Şâfiî, a.g.e., s. 188.

belirtilmesi gerektiğini ifade eden İmam Şâfiî, tekstil alanında da kumaşlar için gerekli şartları açıklar. Buna göre, belirli bir beldenin dokuması, eni, boyu ve inceliği ile sık dokuma özellikleri yanında aynı şekilde kaliteli kalitesiz ya da orta halli oluşunun belirtilmesini faydalı görür.³²⁴ Madenler için de selef yoluyla alışveriş yapılabileceğini; bakır, demir ve kurşun örnekleri açısından açıklar. Bu açıklamasına göre, bakır için beyaz, sarımtırak veya kırmızı özellik belirtmeliyken demir için eril veya dişil özelliği veya varsa cinsi belirtilmelidir. Burada dikkat edileceği üzere demirin özellik olarak eril veya dişil olması hususu göze çarpmaktadır. İncelemek için esas aldığımız bir diğer eserde muhakkik bu ifadeleri “sert” ve “yumuşak” olan şeklinde açıklamaktadır.³²⁵ Bunları tek tek aktarmamızın sebebi İmam Şâfiî’nin, fıkıh ulemasının zamanlarındaki iş ve işleyişlere vukufiyetini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Selem için diğer bir şart ise selem yoluyla satın alan kişinin satın alma bedelini peşin ödemesi gerektiğidir. İmam Şâfiî, Hz. Peygamber’in (a.s) “مَنْ سَلَفَ فَلْيُسَلَفْ” ifadesinden hareketle “versin (فليعط)” şeklinde buyurmuş olduğunu “alışveriş yapsın (ليبيع)” buyurmadığını delil gösterir. Böylelikle, bedelin peşin ödenmesi gerektiğini şart koşar ve aksi takdirde bu işlemin *teslif* (*selef*) olarak adlandırılmayacağını vurgular.³²⁶ Zira paranın peşin olması, bu satışın gerçek bir satış olduğu ve asıl amacın finansal ihtiyacın karşılanması amaçlandığını göstermektedir. Zira hem malın hem de paranın vadeli olması halinde belirsizlik artacağı gibi reel piyasalara hizmet etmekten uzaklaşılacaktır. Günümüz finans sektöründe dönen işlemlerinin %1-2 civarının reel piyasalarla ilişkili olduğu gözönünde bulundurulduğunda, İslâm iktisat düşüncesinin reel piyasaya dayalı bir sistemi savunduğunu ve İmam Şâfiî’nin de selem örneğinde olduğu gibi bu konuda oldukça hassas davrandığını görmekteyiz. Öte yandan ma’dumun satışı olan selem için sebep olabileceği haksızlıkların asgariye indirilmesi için İmam Şâfiî malın teslim edileceği yerin dahi belirtilmesi gerektiğini dile getirir. Böylece İmam Şâfiî’ye göre selem yapılmasının caiz olacağı asgarî durum, selef yoluyla satın alınacak şeyin, alan ve satan anlaşmazlığa düştüklerinde satışa konu olan sektörün uzmanları tarafından sorunun çözülmesiyle halolabileceği durumdur.³²⁷ Eğer

³²⁴ Şâfiî, a.g.e., s. 189.

³²⁵ Bkz. Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, el-Üm, thk. Muhammed İbrahim Hifnâvî, Kahire: Daru’l-Hadis, 1429/2008, C. 4, s. 29.

³²⁶ Şâfiî, a.g.e., s. 188.

³²⁷ Şâfiî, a.g.e., s. 189.

sınırı tespit edilemeyecek şekilde meçhul ya da bilinmeyen bir vade, bilinmeyen uzunluk gibi hususlar söz konusu olursa veya selef yoluyla alan bu akdi yaptığı sırada bedeli yerlerinden ayrılmadan önce peşin olarak ödemezse selef alışverişi fasid olur. İmam Şâfiî'ye göre, bir başka gerekçeyle selem akidi fasid hale gelirse, paranın iadesi gerekir.

2.4.2. Kırâd (Mudârebe)

Ortaçağlarda önemli bir finans yöntemi olan ortaklık türlerinin en yaygını kırâd veya mudarabe ortaklığıdır. İmam Şâfiî de bu ortaklık türüne kitabında yer vermiştir. Ancak kırâd hakkındaki görüşlerini diğer konularda olduğu gibi sistematik olarak aktarmadığı dikkat çekmektedir. Mesela kırâdın meşruiyetini gösteren ayet veya hadislere müracaat etmeden doğrudan İmam Mâlik'in bazı görüşleri ile konuya girmiştir. İmam Mâlik'in mudarabe yerine tercih ettiği kırâd kavramını kullanan İmam Şâfiî, ilk önce bu ortaklıkta sermaye olarak verilen mal ile birlikte bir kölenin de verilmesi halinde ortaya çıkabilecek durumları açıklamakla başlar. Bu açıklamaya göre kâr, sermaye sahibi, mukârıd (işletmeci) ve köle arasında ortak olmak üzere şart koşulduğunda kölenin hissesine düşen kârın, yine sermaye (köle) sahibine ait olacağını ifade eder. Dolayısıyla sermaye sahibine üçte iki pay düşerken, mukârıd (işletmeci) üçte bir pay düşecektir.³²⁸ İmam Şâfiî mudarabenin alım-satımı aşan ticaret mallarında geçerli olup olmayacağı konusunda İmam Mâlik gibi düşünmektedir.³²⁹ *Muvatta*'da geçtiği üzere İmam Mâlik, mudarabenin ancak altın ve gümüş üzerinden olacağını ve ticaret malları üzerinden olamayacağı kanaatini taşımaktadır.³³⁰ İmam Şâfiî'nin de böyle düşündüğü Beyhaki'ye de dayandırılarak ifade edilmektedir. Ancak İmam Şâfiî'den aktarılan kısımda “خلاف” kelimesi düşündürücüdür. İmam Şâfiî, İmam Mâlik'e bu konuda “alım-satımı aşan” kaydında muhalefet etmektedir diye düşünmekteyiz. Dolayısıyla İmam Şâfiî'ye göre iddia edildiği üzere “*katı ticaret örneğinin alım ve satım kapsamı dışında kalıyorsa kırâzı caiz saymaz.*”³³¹ iddiaları asılsız görülmektedir. Zira İmam Şâfiî, alış-veriş türlerinin reddedilemeyecek olan helal ve reddedilmiş olan haram

³²⁸ Şâfiî, a.g.e., C. 5, s. 9.

³²⁹ a.yer.

³³⁰ Tahkikli baskıda 3. dipnot için bkz. Şâfiî, a.g.e., C. 5, s. 9.

³³¹ Abu Saud da İmam Şâfiî'nin görüşleri için Şevkânî'nin eserini kaynak göstermektedir. İlgili ifadeler için bkz. Mahmoud Abu Saud, “Para, Faiz ve Kırâz”, İslâm İktisadı Çalışmaları, ed. Khurshid Ahmad, çev. Fazıl Yozgat, İstanbul: İktisat Yayınları, 2019, s. 118.

olmak üzere iki çeşidi olduğunu ve bunlarda reddedilen aşırılığın buna göre olacağını belirtir. Haram kılınanlar ya lazım haber (خبر لازم) ya da kıyasla belli olur. Helal olduğu belirtilen akitler daima helal olarak, haram olduğu belirtilen akitler de daima haram olarak kalacaktır. İmam Şâfiî, haram hükmü verilen akitlerin üzerinden bir saat, bir gün gibi herhangi bir süre geçtikten sonra helal olamayacağını vurgular. İmam Şâfiî'nin bu açıklamalarına göre de kîrâdın caiz olabilmesi için, konusunun helal olan alışveriş türlerine dayanması gerekir.³³²

İmam Şâfiî'ye göre fasid olan kîrâd işlemlerinde, işletmeci/âmil olan mukârîd ecr-i misil alırken, sermaye sahibi anapara ve kârı alacaktır. Böyle düşünmesinin sebebi ise icare için Hz. Peygamber'in (a.s) belirli olmayan ücretlerdeki icareyi yasaklamış olmasıdır.³³³

Kîrâdın şartları bölümünde ise İmam Şâfiî'nin, bilinmeyen belirsiz bir şeyde götürü usûlü ile kîrâd yapılmasının caiz olmadığını düşündüğü görülmektedir. Aynı şekilde İmam Şâfiî'ye göre herhangi bir müddet (مدة من المدد) şeklinde bir vade ile belirlenen kîrâd da caiz olmaz.³³⁴ Ayrıca İmam Şâfiî'ye göre, bir kimseye bir mal kîrâd olarak verilmekle beraber ticaret malı da verilerek taşınması şart koşulursa mukârîdın işi yapıp yapmamış olmasına göre hüküm verilir. Eğer mukârîd işi yapmamışsa bu akit fasid olur ve feshedilir. Ancak mukârîd işi yapmışsa ecr-i misil alır ve kâr mal sahibine kalır. Eğer mal kîrâd olarak verilir de herhangi bir şart koşulmazsa mukârîd ticaret mallarını taşırırsa kîrâd akdi caiz olur ve feshedilmez. Ancak İmam Şâfiî, fetva için bunun adet haline getirilmemiş olması gerektiğini vurgulamış, şayet adet haline getirilmişse mekruh olmakla beraber artık feshedilmeyeceğini belirtir. İmam Şâfiî, gönüllülük esasıyla helal kılınmış bir şeyin fasid kılınamayacağını düşünmektedir.³³⁵ Selef yoluyla kîrâd yapılması meselesinde ise İmam Şâfiî, kîrâd olarak alınmış bir malın daha sonra mal sahibinden selef olarak alınmış gibi istemeyi mekruh görmektedir. Burada mukârîdın teminattan berî olamayacağını ve selef olarak azaltmak üzere ne kadarını teslim edeceğinin bilinmediğini kerahet gerekçesi olarak gösterir.³³⁶

³³² Şâfiî, a.g.e., C. 5, s. 10.

³³³ Şâfiî, a.g.e., C. 5, s. 9.

³³⁴ Şâfiî, a.g.e., C. 5, s. 10.

³³⁵ Şâfiî, a.g.e., C. 5, s. 11.

³³⁶ Şâfiî, a.yer.

İmam Şâfiî'nin kırâd mallarının zekâtıyla ilgili bölümdeki açıklamalarına bakıldığında iki görüşten bahsettiği görülmektedir.³³⁷ Bu açıklamalara göre İmam Şâfiî, kırâd olarak verilen 1000 dirhemle değeri 2000 dirhem olan ticaret malı satın alınır ve üzerinden havl-i hevelân geçtiği halde satılmamış olursa zekâtı hakkında iki görüşün olduğundan bahseder. İlk görüş zekâtının ticaret malı olarak verileceği yönündedir. Buna göre mukârıdın malı olmadığı için zekâtı mal sahibi verir ve kârı aralarında anlaştıkları üzere bölüşürler. İmam Şâfiî, havl-i havelandan sonra veya önce satılırsa da durumun böyle olacağını ve tam havl-i havelan olana kadar taksim edilmeyeceğini belirtir. Ancak eğer havlden önce satar da anaparasını sermaye sahibine verir ve karı bölüşmüş olurlarsa havl tamamlandığında sermaye sahibinin anapara ve karı üzerinden zekât vermesi gerekir. Ancak mukârıd, parası üzerinden havl tamamlanmamış olacağı için zekât vermez. Bunun dışında, mukârıd malı teslim eder de karı paylaşmadan önce havl gerçekleşirse, sermaye sahibi anaparası ve karı payından zekâtını verir. Ama mukârıd için payını mülküne geçirmeden havl hesaplanmaz. Dolayısıyla aldığı günden sonra havl hesaplanmaya başlanır. Mukârıdın hür, ticaret izni olan me'zun köle, Hristiyan bir işçi veya mükateb köle olması hallerinde, malını almış veya almamış olan durumlara göre mal sahibi ve mezun köle zekâtını verir. Ancak mükateb ile Hristiyan işçi mallarına zekât düşmediği için zekât vermez.³³⁸

İkinci görüşe göre ise, 1000 dirhem kırâd olarak verilir de 1000 dirhemlik mal alınır ve mukârıdın elindeyken havl-i havelân olursa değeri belirlenir.³³⁹ Eğer sözkonusu değer 2000 dirheme ulaşırsa sermaye sahibi kendi hissesi olan 1500 dirhem üzerinden zekât verir. Diğer 500 dirhem zekâtı kalır. İkinci havl-i havelân olur da hala satılmamış olursa 2000 dirhem zekâtı verilir çünkü diğer 500 dirhem üzerinden de bir yıl geçmiş olur. Ancak değeri eksilmişse zekât verilmez. Değeri artmış olursa -mesela 3000 dirhem gibi- o zaman 3000 dirhem üzerinden aynı şekilde zekât verilir. Ancak sadece 100 dirhem artmış olursa yarısı mukârıdın olur ve aldığı günden itibaren havl hesaplanır. Çünkü artık malları birbirine karışmış olur. 2000'den 1000 dirheme düşerse de 1000 dirhem zekâtı verilir. İlk zekât verilmesi sayılmaz çünkü bu artık karışmış malın zekâtı olur. Hür bir Müslüman veya ticarete izinli bir köle olduğunda da böyledir. Ancak Hristiyan işçi veya mükateb köle gibi zekât vermeyen biri olursa o zaman zekât

³³⁷ Şâfiî, a.g.e., C. 3, s. 127.

³³⁸ Şâfiî, a.yer.

³³⁹ Şâfiî, a.g.e., C. 3, s. 128.

vermez. Aynı durumlarda sermaye sahibi Hristiyan olur da mukârid Müslüman olursa birinci görüşe göre Hristiyan kendi malı olduğu için zekât vermez. Ancak mukârid kârını alır da üzerinden havl-i havelân geçerse zekât vermesi gerekir. İkinci görüşe göre ise üzerinden yıllar geçtiği halde zekâtı verilmemiş mal gibi kârını aldıktan sonra geçen yılların da zekâtını verir. İmam Şâfiî'ye göre, bu ortaklık Müslüman ve kâfirler arasında olursa Müslüman olan kişi kendi payından zekâtını ortak olarak değil münferid olarak verir. Çünkü hayvan sürüleri, mal ve nakit paralarda karışma olmamış olur.³⁴⁰

Böylelikle İmam Şâfiî'nin, kırâd ile ilgili olarak hem iktisadî uygulama hem de genel hukukî çerçeveyi çizdiğini söylemek mümkündür.

2.4.3. İcâre (Finansal Kiralama)

Sözlükte “emeğin ya da eşyanın kiralınması” anlamına gelen *ücret* kelimesinden türemiş olan icâre, iktisadî bir fıkıh terimi olarak “*bir bedel karşılığında bazı menfaatlara sahip olma*”yı ifade eden bir akit³⁴¹ olarak tarif edilmektedir. Buna göre kira sözleşmesi, bir bedel karşılığında bir şeyin kullanımının diğer bir kişiye bırakılmasını içeren bir sözleşmedir. İcâre akdinde malını kiraya verene “mucir”, kiracıya “müste'cir”, kiralanan şeye “me'cûr” ve kira bedeline “ücret” denilir.

İcâre işlemi *el-Üm'mün kitâbu's-şuf'â* bölümünde *el-icârât*³⁴² başlığıyla beraber birkaç başlık altında daha ele alınmaktadır.³⁴³ İmam Şâfiî, icâre konusunda da usûlî üzere önce meşruiyet zeminini oluşturur. Daha sonra ilgili bazı sorular üzerinden tartışma konusu olan meselelere cevap verir. İmam Şâfiî'ye göre de *icâre* kendine has bir yöntem olmak üzere bir bey' çeşididir. İcârenin meşruiyetine dair aktardığı ayetlerden biri “*Sizin için (çocuğunuzu) emzirirlerse onlara ücretlerini verin.*³⁴⁴ ayetidir. İmam Şâfiî, ayette süt emzirme karşılığında bir ücretin verilmesi belirtilmekte olduğu için, icârenin cevazına bir işaret bulunduğunu düşünür.³⁴⁵ Burada ücretin karşılığında alınacak hizmetin belirsizliğini ileri sürenlere karşı sütün az ve çok olma durumunun kişiden kişiye değişebileceği halde ayette icâreye cevaz verilmiş olduğunu

³⁴⁰ Şâfiî, a.yer.

³⁴¹ Hammâd, “İcâre”, a.g.e., s. 138.

³⁴² Şâfiî, a.g.e., C. 5, ss. 43-67.

³⁴³ Toprağın kiralınması, hayvanların kiralınması, ücretler gibi diğer başlıklar için bkz. Şâfiî, a.g.e., C. 5, ss. 21-77.

³⁴⁴ et-Talâk 65/ 6: { فَإِنْ أَرْضَعْنَ لَكُمْ فَارْتُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ }

³⁴⁵ Şâfiî, a.g.e., C. 5, s. 43.

delil olarak gösterir. İmam Şâfî haklı olarak, süt emzirme karşılığında icâreye cevaz verilmişse ortak özellikte olanlara da cevaz verilebileceğini düşünür. Ayrıca Allah Teâla'nın Kur'an-ı Kerim'de bazı peygamberler için de icâreden bahsetmiş olmasında da cevaza dair işaretler bulunmakta olduğunu ifade eder. Bu örneklerden biri Hz. Şuayb'ın (a.s) Hz. Musa'yla (a.s) yaptığı icâre akdidir. "O ikisinden biri, "Babacığım, onu ücretle tut. Çünkü ücretle istihdam edeceğin en iyi kimse, güçlü ve güvenilir olandır" dedi. (Baba), "Bana sekiz yıl çalışmana karşılık şu iki kızımdan birini seninle evlendirmek istiyorum." dedi."³⁴⁶ ayetlerinde geçtiği üzere Hz. Şuayb(a.s), kızlarından biriyle evlendirmek üzere Hz. Musa'ya (a.s) sekiz yıl çalışmasını teklif eder. İmam Şâfî ilgili ayetlerin icâreyle bağlantısını kurmak üzere öncelikle Hz. Musa'nın (a.s) belirli yıllar karşılığında ücretle çalışması üzerinde durmaktadır. Ayrıca ücret olarak da evleneceği kadının mehrinin bulunduğunu vurgulayan İmam Şâfî, bunu icârenin cevazına bir işaret olarak kabul eder.³⁴⁷

İmam Şâfî, icârenin hem sünnet hem de ahabın uygulamaları ile caiz olduğunu ve çoğunluk fıkıh âlimlerinin de caiz gördüklerini belirtir.³⁴⁸ İmam Mâlik'ten rivayetle, Nâfi'ye toprağın kiralınması sorulduğunda Hz. Peygamber (a.s)'in bunu yasakladığını ancak altın ve gümüş karşılığında olması durumunda yasak olmayacağı cevabını verdiğini aktarmaktadır. Burada yasaklanmış olan kiralamanın ¼ veya 1/3 oranları karşılığında kiralama olduğunu açıklayan İmam Şâfî, Hz. Peygamber'in (a.s), altın ve gümüş karşılığında kiralandığını öğrenince yasak olmadığı yönünde karar kıldığını, İmam Mâlik'in aynı rivayeti İbn Hişam, Salim, Said b. Müseyyeb, Hişam b Urve'den aktardığını da delil göstererek açıklar.³⁴⁹

İmam Şâfî sıklıkla icârenin büyü' sınıfında değerlendirileceğini vurgular. *Büyü akitlelerinde* söz konusu olan temliğin icârede de geçerli olduğunu düşünen İmam Şâfî, mal sahibinin bedeli temlik etmesinin yanında müstecirin de ev, köle veya hayvan gibi icârenin yapıldığı işlemlerde şart koştukları müddete kadar menfaat mülkiyetini elde ettiğini açıklar.³⁵⁰ Dolayısıyla bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere icâre bir bey'dir. Eğer burada büyü'dan farklı olarak belli bir mal (ayn) ve süre olmadığı ileri sürülürse de

³⁴⁶ el-Kasas /26-27: { قَالَ إِنِّي أُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ بِمَا نَعْبُدُ أَحَدًا مِمَّا يَدْعُونَ بِكُلٍّ مِمَّا نَدْعُونَ بِكُلٍّ هَاتَتْهُ قُلُوبُهُمْ وَكَفَرُوا بِآيَاتِنَا إِنَّهُمْ كَافِرُونَ } - قَالَ إِنِّي أُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ بِمَا نَعْبُدُ أَحَدًا مِمَّا يَدْعُونَ بِكُلٍّ مِمَّا نَدْعُونَ بِكُلٍّ هَاتَتْهُ قُلُوبُهُمْ وَكَفَرُوا بِآيَاتِنَا إِنَّهُمْ كَافِرُونَ

³⁴⁷ Şâfî, a.g.e., C. 5, s. 44.

³⁴⁸ Şâfî, a.yer.

³⁴⁹ Şâfî, a.g.e., s. 45.

³⁵⁰ Şâfî, a.g.e., s. 45- 46.

örfte bilinen mallara göre makul menfaatin de mal gibi olacağını söyleyerek cevap verir.³⁵¹ İmam Şâfiî, icârede ücretin belirlenmesi hakkında da açıklamalarda bulunur. Bu açıklamalara göre, bir adam bir köleyi veya evi kiralarsa ücret kölenin hizmeti veya evde iskân etme müddeti karşılığında belirlenecektir.³⁵² Örnek olarak bir evin kiralanmasını veren İmam Şâfiî, kira ücretinin faydalanılan hizmete göre verileceğini belirtir. Buna göre, bir aylık kira bedeli 30 dirhem olan ev/meskende kişi bir gün kalırsa bir dirhem verecektir.³⁵³

Sonuç olarak İmam Şâfiî'ye göre icâre, müstecir ve mucir arasında bir akit olarak kurulurken bey' akitlerinde olduğu gibi mülkiyetin dönüşümü (تَحْوِيلُ الْمَلِكِ مِنْ شَيْءٍ) (مَلِكٌ مِنْ الْمُسْتَأْجِرِ لِلْمَنْفَعَةِ) söz konusu olur. Müstecir için menfaat mülkiyeti (مَلِكٌ مِنْ الْمَوْجَرِّ لِلْعَوَضِ) oluşurken mucir için bedel mülkiyeti oluşur. İcârede kabz ise bedelin ödenmesiyle sağlanmış olur.³⁵⁴

³⁵¹ ” فَهِيَ مَنْفَعَةٌ مَعْقُولَةٌ مِنْ عَيْنٍ مَعْرُوفَةٍ فَهِيَ كَالْعَيْنِ ”

³⁵² Şâfiî, a.g.e., s. 47.

³⁵³ Şâfiî, a.g.e., s. 48.

³⁵⁴ Şâfiî, a.g.e., s. 48-49.

SONUÇ

İslâm iktisadı, bir bilim dalı olarak varlığını son yüzyıllarda göstermiş olsa da aslında hem uygulama hem de düşünce olarak İslâmiyet'in gelmesiyle birlikte Müslümanların hayatında şekillenmeye başlamıştır. Dolayısıyla İslâm iktisat düşüncesi, Müslümanların başlangıçtan itibaren devam ettirdikleri müslümanca yaşamının iktisadî boyutunu ifade etmektedir. Buna göre söz konusu düşüncenin kaynakları, İslâm iktisadının dünü olarak bugüne ışık tutacak ve geleceğe doğru daha sağlam adımlar atılmasını sağlayacaktır. Bahsedildiği üzere, günümüzde diğer bilim alanlarında olduğu gibi İslâm iktisadı alanında da yaşadığımız *hafıza kaybının* sebeplerinden biri de bu kaynakları unutmuş veya gözardı etmiş olmamızdır. Yaşanılan sorunlara çözüm bulamayışımızın sebebi ilmî geleneğimizden doğan yöntemde değil bu yöntemi unutmuş ve dolayısıyla geliştirip güncelleyemeyen bizlerdedir. Her biri kendi yaşadığı dönemin söz konusu uygulama ve problemleriyle ilgilenmiş olan fıkıh âlimlerinin zikrettiğimiz eserlerinin sadece başlıkları bile kendi dönemlerinin gündemlerine ne kadar hâkim olduklarını gösterecek yeterliliktedir.

İslâm iktisat düşüncesinin kaynakları genel ve özel olmak üzere iki grupta ele alınmaktadır. Bu tasnifin, bütüncül bakış açısını zedelememesi adına, sadece zihinlerde bir genel çerçeve çizilmesi için esas alınması gerektiğini belirtmek faydalı olacaktır. Buna göre genel kaynaklar, İslâm ilim geleneğinin ruhuna uygun olarak bütünlük arz etmekte olup Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam ve Tasavvuf, tarih ve coğrafya gibi birçok alandaki eserleri ifade etmektedir. Özel kaynaklar ise gerek ele aldıkları meseleler gerekse de yazdıkları dönem bakımından dar kapsamlı olup daha detaylı olan eserlerdir. Fıkıh literatürünü incelediğimizde fukahanın, genel kaynaklar arasında sayılan fıkıh usûlü, İslâm hukuk felsefesi, fûrû-i fıkıh ve fetavâ eserlerinde iktisata dair meseleleri de ele aldığı görülmektedir. Ayrıca fukahanın özel kaynaklar olan harâc, emvâl, kesb, hisbe türüne dair eserlerinin de bulunduğu görülmektedir.

İslâm iktisat düşüncesinin genel kaynaklarından olan fûrû-i fıkıh eserlerinden biri olarak tezimize konu edindiğimiz İmam Şâfiî'nin, *el-Üm* adlı eserinde, iktisata dair konuları daha çok *kitabu'l-büyükü* ve *kitâbü's-şüf'â* bölümlerinde ele aldığı görülmektedir. Bu bölümlerdeki görüşlerine göre İmam Şâfiî, mülkiyet konusunu yaşadığı dönemin gündem meselesi olması açısından toprak ve maden mülkiyeti

üzerinden ele almaktadır. İmam Şâfiî'ye göre toprağın mülkiyeti işlenmemiş araziler için ihyâ etmek suretiyle elde edilebilecektir. İhyânın şekli konusunda örfü esas alan İmâm Şâfiî, mülkiyete geçen topraklarda hiç kimsenin izinsiz müdahale hakkının bulunamayacağını özellikle vurgulamaktadır. Daha sonra ortak mülkiyet için de su ve otlakları örnek vererek ortak mülkiyet ile özel mülkiyet ayrımını ortaya koyar. Madenlerin mülkiyeti konusunda ise daha çok menfaat mülkiyeti olarak değerlendirip tekelleşmesine, günümüz tabiriyle özelleştirilmesine karşı çıkar.

Piyasa ve fiyatlar konusunda fikhî alandaki yetkinliği çok yönlü değerlendirmeler yapmasına vesile olmuştur. Burada hem malların değişen değerleri hem de insanların mallara olan rağbeti üzerinden arz ve talebin farkında olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca piyasada alınması gereken tedbirler hakkında da faizin ve haksız kazancın haram kılınması ekseninde yeri geldiğinde uygulamalara cevaz vermediği de görülmektedir.

Faiz ve para konusunda İmam Şâfiî'nin, ilgili altı madde hadisinden hareketle faizin illeti meselesinde ikili tasnif oluşturduğu görülmektedir. Bu tasnife göre hadiste zikredilen altı maddeden olan altın ve gümüş, malların karşılığı olmaları hasebiyle, "semeniyyet" ortak özelliğini taşımaktayken diğer dört madde olan buğday, arpa, hurma ve tuz ise "gıda" ortak özelliğini taşımaktadır. Ortak özelliklerden biri olan "gıda"yı kıyasa uygun bulan İmam Şâfiî, literatürde de eleştirildiği üzere "semeniyyet"i kıyasa uygun bulmamaktadır. Eleştirilerin haklılık payı bulunmakla beraber yaşanan döneme dair bir kanaat olarak kabul edilip ayrı bir çalışmada değerlendirilmesi gerekmektedir. Finansal araçlar veya finansman yöntemleri olarak ifade edebileceğimiz bey' işlemlerinden olan *selem*, *mudârebe* ve *icâre* uygulamalarını İmam Şâfiî'nin hukukî meşruiyet üzerinden ele aldığı görülmektedir. Ayrıca bunların iktisadî işleyişi kolaylaştırma adına *akit serbestisi* çerçevesinde birer bey' çeşidi olarak kabul eden İmam Şâfiî, farklı görüşleri de aktararak konuları çok boyutlu bir şekilde ele alır.

Böylelikle hem hukukî zemini hem de iktisadî boyutu birlikte değerlendiren İmam Şâfiî'nin *el-Üm* adlı eserinin İslâm iktisadı araştırmacıları için dolaylı ve yardımcı bir kaynak olduğunu söyleyebiliriz. Bu kaynaktan istifadenin arttırılabilmesi ve özellikle iktisatçı araştırmacılara ulaştırılabilmesi için de bu eserin ehil kişiler tarafından tercüme edilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

- ABU SAUD Mahmoud, “Para, Faiz ve Kırâz”, *İslâm İktisadi Çalışmaları*, ed. Khurshid Ahmad, çev. Fazıl Yozgat, İstanbul: İktisat Yayınları, 2019, ss. 99-138.
- ACAR Abdurrahman, “İmam Şâfiî’nin Yaşadığı Dönem”, *Uluslararası İmam Şâfiî Sempozyumu* ed. Mehmet Bilen, İstanbul: Kent Işıkları, 2012, ss. 16-33
- AKGÜNDÜZ Ahmet, “Fürû”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. 13, ss. 249-250.
- AKTAN Hamza, “İhyâ”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 2000, C. 22, ss. 7-9.
- ALİ Salih, “el-Efkârü’l-İktisâdiyye İnde’l-İmam eş-Şâfi’î”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 7 (2016), ss. 64-87.
- APAYDIN H. Yunus, “İBN ABDÜSSELÂM, İzzeddin”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 1999, C. 19, ss. 284-287.
-, “İbn Rüşd”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 1999, C. 20, ss. 288-292.
-, “el-Müstasfâ”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 2006, C. 32, ss. 124-126.
- ARANGÜL Muammer, *İmam Şâfiî’nin İmam Mâlik Eleştirisi*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2017.
- AYBAKAN Bilal, “Fürû’ Fıkıh Sistematiği Üzerine”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 31 (2006), ss. 5-32.
-, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
-, “el-Üm”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 2012, C. 42, ss. 298-300.
- AYDIN Cengiz, “Ca’fer b. Ali ed-Dımaşkî”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 1992, C.6, ss. 546-547.
- AZHAR Rauf A., *İslâm İktisadının Ekonomisi*, çev. Hüsnü Tekin, İstanbul: İktisat Yayınları, 2019.
- BARBER William J., *İktisadi Düşünce Tarihi*, çev. İhsan Durdu, İstanbul: Çıdam Yayınları, 1991.
- BİLMEN Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1976.

- BOCUTOĞLU Ersan, “İktisat Teorisinde Emeğin Öyküsü: Değerin Kaynağı Olan Emekten Marjinal Faydanın Türevi Olan Emeğe Yolculuk”, *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, C. 1, S. 1 (2012), s. 127-150.
- ÇAPRA Ömer, *İslâm'da İktisadî Nizam*, çev. Hulusi Yavuz, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1993.
- ÇELEBİ Kâtip, *Keşfu'z-Zünûn*, thk. Şerefettin Yaltkaya- Rıfat Bilge, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1972.
- DEMİR Fahri, *İslâm Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı*, Ankara: DİB Yayınları, 2012.
- DİHLEVÎ Şah Veliyyullâh Ahmed b. Abdirrahîm, *Huccetullahi'l-baliğa*, C.1-2, Kahire: Daru't-Turas, 1355.
- DUMAN Soner, “İllet ve Makâsıd Açısından Fıkıh Mezheplerinde Ribâ”, *İktisadî Hayatta ve İslâm'da Faiz (Kurav Faiz Çalıştayı)*, ed. Recep Cici, Süleyman Sayar, İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.
- DÛRÎ Abdulazîz, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- EBÛ CAFER Ahmed b. Nasr el-Esedi el-Mâliki Davudi, *Kitabü'l-Emval*, thk. Rıza Muhammed - Salim Şehade, Rabat: Merkezu İhyai't-Türasi'l-Mağribi, 1988.
- EBÛ UBEYD Kâsım b. Sellam el-Herevi, *Kitabü'l-Emval*, Kahire: Darü'l-Fıkr, 1401/1981.
- EBÛ YÛSUF Ya'kûb b. İbrâhîm, *Kitabu'l-Harâc*, Kahire: Matbaatu's-Selefiyye, 1396.
- EBU ZEHRÂ Muhammed, *İmam Şâfiî*, çev. Osman Keskiöğlü, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1969.
-, *Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya, İstanbul: Çelik Yayınevi, 2013.
- EFE Ahmet, “İslâm Ekonomisinde Üretim Faktörleri ve Fiyatlandırma Sistemi”, *Balkan Journal of Social Sciences/Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, C.7, S.13, 2017, ss.199-218.
- ERDEM Ekrem, “Müslüman Bireyin İktisadî Davranış Hususiyetleri ve İslâm Piyasa Geleneği”, *İslâm İktisadı ve Piyasa*, haz. Y. Enes Sezgin-Firdevs Bulut, İstanbul: İktisat Yayınları, 2017.
- ERDOĞAN Mehmet, “el-Muvâfakât”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 2006, C. 31, ss. 406-408.

- ERSOY Arif, *İktisadi Teoriler ve Düşünceler Tarihi*, 5. b., Ankara: Nobel Yayıncılık, 2015.
- ESKİCİOĞLU Osman, *İslâm ve Ekonomi*, İzmir: Çağlayan Matbaası, 1999.
- GAZZÂLÎ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*, thk. Hamze ibn Zuheyr Hafız, C. 1-4, Medine: Şeriketu'l-Medine Münevvere, 1414.
- GHAZANFAR S. M., A. Azim Islahi, “Ortaçağ Arap-İslâm İktisat Düşüncesine Dair Araştırmalar (İbn Teymiyye’nin İktisat Düşüncesinin Bazı Yönleri)”, *Orta Çağ İslâm İktisat Düşüncesi (Batı İktisadındaki “Büyük Kayıp Halka”nın Telafisi)*, çev. M. Sabri Gönül, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- GÜL Ali Rıza, “İslâm İktisat Düşüncesinin Kur’ân’daki Temelleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 51, S. 2 (2010), ss. 27-78.
- HACAK Hasan, “İslâm Hukuk Düşüncesinde Özel Mülkiyet Anlayışı”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.29, S.2, (2005), ss. 99-120.
-, “Mülkiyet”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 2006, C. 31, ss. 543-548.
- HAMİDULLAH Muhammed, “Serahsî”, *DİA*, Ankara: İSAM, 2009, C. 36, ss. 544-547.
- HAMMÂD Nezih, *İktisadî Fıkıh Terimleri Sözlüğü*, çev. Recep Ulusoy, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- HANÇERLİOĞLU Orhan, *Ekonomi Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1972.
- HASANÜZZAMAN Muhammed, *Kur’an-ı Kerim’de İktisadî Öğretiler*, çev. Zeynep Özbek, İstanbul: İGİAD Yayınları, 2018.
- HEYET, *İslâm Âlimleri Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları, t.y.
- HİZMETLİ Mustafa, *Endülüs’te Hisbe Teşkilatı*, (yayınlanmamış doktora tezi), Ankara: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
-, "Hisbe Risalelerine Göre Endülüs’te Çevre Bilinci", *İSTEM*, 2009, ss. 207-219.
- HOSSEİNİ Hamid, “Adam Smith Öncesi Piyasa Mekanizmasının Anlaşılması (Orta Çağ İslâm İktisat Düşüncesi)”, çev. M. Sabri Akgönül, *Ortaçağ İslâm İktisat Düşüncesi: Batı İktisadındaki ‘Büyük Kayıp Halka’ının Telafisi*, ed. Shaikh M. Ghazanfar, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- HUNT E.K, Lautzenheiser Mark, *İktisadi Düşünce Tarihi*, çev. V. Ulvi Aslan, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2016.

- ITR Nûreddîn, “Dâvûd ez-Zâhirî”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 1994, C.9, ss. 49-50.
- ISLAHÎ Abdulazim, *İslâm İktisat Düşüncesi ve Kurumları*(16. Yüzyıl), çev. Kadir Yıldırım, İstanbul: İktisat Yayınları, 2017.
-, *Müslümanların İktisadî Düşünce ve Analize Katkıları*, çev. F. Furkan Akosman – Mustafa Özer, İstanbul: İktisat Yay., 2017.
-, *İslâm İktisat Düşüncesinin Değişimi* (18. Yüzyıl), çev. Hümeysra Doruk Keskin, İstanbul: İktisat Yay., 2017.
-, *İslâm İktisat Düşüncesinin Olgunlaşması* (17. Yüzyıl), çev. Hümeysra Doruk Keskin, İstanbul: İktisat Yay., 2019.
- İBN ABDÛN Muhammed b. Ahmed, *Risale fi'l-Kadai ve'l-Hisbe*, thk. Fatıma el-İdris, Beyrut-Lübnan: Daru'İbn Hazm, 2009.
- İBN ABDURRAÛF Ahmed b. Abdullah, "Risale fi Adabi'I-Hisbe ve'I-Muhtesib", *Selasu resaili Endelüsiyye fî âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib*, thk. E. Levi Provençal, Kahire,1955.
- İBN ABDÛSSELÂM İzzüddîn, *el-Kavâ'idü'l-kübrâ el-mevsûm bi kavâ'idi'l-ahkâm fi mesâlihi'l-enâm*, thk. N. Kemal Hammad-O. Cema Zamiriyye, C.1-2, Dımaşk: Daru'l-Kalem, 2000.
- İBN AHMED HALÎL B. ABDİLHAMÎD Abdulvehhâb, *el-Kavâid ve'd-devâbidu'l-Fıkhiyye fi'l-Ûm li'l-İmâm Şâfiî*, Suudi Arabistan: Dâru't-Tedmuriyye, 1429/2008.
- İBN ÂŞÛR Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi, *Makasidü's-şeriatil-İslâmiyye*, Ürdün: Daru'n-Nefais, 2001.
- İBN HAZM Ebû Muhammed Alî ibn Ahmed, *el-Muhallâ*, C. 1-15, Mısır: Mektebetu'l-Cumhuriyyetu'l-Arabiyye, 1967-1969.
- İBN NÜCEYM Zeynüddin Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed Mısri Hanefî, *Risâle fi'l-harâc*(*Resailu İbn Nuceym içinde*), thk. Halil el-Meys, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1980.
- İBN RECEB Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed, *el-İstihrac li-ahkâmi'l-harac*, thk. İyâd b. Abdillatîf b. İbrâhim, Beyrut: Beytu'l-Efkâri'd-Devliyye, 2004.
- İBN RÜŞD Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed, *Bidâyetü'l- müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, C. 1-2, Kahire: Daru'l-Kutubi'l-Hadîse, 1975.

- İBN TEYMİYYE Takıyyüddin, *el-Hisbe fî'l-İslâm*, thk. Seyyid b. Muhammed b. Ebî Sa'de, Riyad: Vakfullah Teâla, 1983/1403.
-, *Mecmû'u fetâvâ*, C. 1-37, thk. Abdurrahman en-Necdi Asîmi, Riyad: Metabiu'r-Riyad, 1381.
- İBNÜ'L-UHUVVE Ziyaeddin Muhammed b. Ahmed, *Mealimü'l-kurbe fî ahkâmi'l-hisbe*, thk. Siddik Ahmed İsa Muti'-Muhammed Mahmûd Şa'ban, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1976.
- İBYANİ Abdullah b. Ahmed, *Mesailü's-semasire*, thk. Muhammed el-Arusi el-Matvi, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1992.
- İNDÛNÎSÎ A. Nehravi Abdusselam, *İmam Şâfî*, Kahire: y.y., 1408/1988.
- İMAMOĞLU M. Altuğ, *Mülkiyet ve Toprak Sistemleri*, Ankara: Yazıt Yayıncılık, 2006.
- KALLEK Cengiz, *Asr-ı Saadet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
-, "Mudârabe", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2005, C. 30, ss. 359-363.
-, "Pazar", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2007, C. 34, ss. 194-203.
-, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- KARA İsmail, " 'Unuttuklarını Hatırla!' Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. 15, S. 28 (2010/1), ss. 1-67.
- KARADÂĞÎ A. Muhyiddin, *İslâm İktisadına Giriş*, çev. Abdullâh Kahraman, İstanbul. İktisat Yayınları, 2018.
- KARAMAN Hayrettin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1978.
- KARAKOÇ Sezai, *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü*, 14. Baskı, İstanbul: Diriliş Yay., 2015.
- KÂSÂNÎ Alâüddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed, *Bedâ'i'u's-şanâ'i fî tertîbi's-şerâ'i'*, Beyrut: Daru'l-Kitabu'l-Arab, 1974.
- KEREKÎ Ebü'l-Hasen Nüreddîn Alî b. Hüseyin b. Alî, el-Harâciyyat, *Kat'atü'l-lecâc fî tahkiki hilli'l-harâc (el-Harâciyyat içinde)*, Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1413.
- KHAF Monzer, "İslâm Ekonomisi: Tanım ve Metodoloji Üzerine", çev. Elyesa Koytak, *İslâm Ekonomisi*, ed. Sercan Karadoğan, İstanbul: İslâm Ekonomisi Enstitüsü, 2014.

- KHAN M. Akram, *İslâm İktisadına Giriş*, çev. Gökhan Umut, İstanbul: İktisat Yayınları, 2017.
-, *Hz.Peygamber'in İktisadî Öğretileri*, çev. E. Beyza Demirtaş, İstanbul: İGİAD Yayınları, 2017.
-, *İslâm İktisadının Meseleleri*, çev. Sercan Karadoğan, İstanbul: İktisat Yayınları, 2018.
- KIZILKAYA Necmettin, "İktisadi Selefilik: Modern İslâm İktisadı Çalışmalarında Hafıza Kaybı", *İslâm İktisadı Metolojisi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, ed. N. Kızılkaya, İstanbul: İktisat Yayınları, 2019, ss. 401-428.
- KİNÂNÎ Yahya b. Ömer, *en-Nazar ve'l-ahkâm fi cemii ahvâli's-sûk*, thk. H. Hüsnî Abdülvehhab, Tunis: eş-Şeriketü't-Tunisiyye, 1975.
- KÖKSAL A. Cüneyd, İ. Kâfi Dönmez, "Usûl-i Fıkıh", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2012, C. 42, s. 201-210.
- KUMAŞ M. Salih, Elman Abdullayev, "Bir Finansman Modeli Olarak Mudârebe'nin Faizsiz Bankcılıkta Etkin Şekilde Kullanılması Sürecinde Sivil Toplum Örgütlerinin Aktif Rol Üstlenmesi", *Uluslararası İslâm Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S: 1 (2016), ss. 67-87.
- KUMAŞ M. Salih, Gülizar Artuç, "İslâm İktisat Düşüncesinin Gelişim Sürecinde Fıkıh İlminin Yeri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 22 (2019), ss. 109-133. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.539814>
- KÜÇÜKKALAY A. Mesud, "İktisadî Düşünce Tarihinde Faiz Kavramının Dönüşümü ve Düşünsel Meşrulaşmanın Dinamikleri Üzerine", *İktisadî Hayatta ve İslâm'da Faiz (Kurav Faiz Çalıştayı)*, ed. Recep Cici, Süleyman Sayar, İstanbul: Ensar Yayınları, 2018, ss. 35-61.
- MAYHUDİ Mohd, "Bütüncül bir Sosyal Bilim Olarak İslâm İktisadı", *İslâm İktisadı Metolojisi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, ed. N. Kızılkaya, İstanbul: İktisat Yayınları, 2019, ss. 117-159.
- MEVDUDİ Ebu'l Ala, *İslâm Ekonomisinin Temel İlkeleri*, ed. Abdullah Yusufoglu, İstanbul: Çıra Yayınları, 2016.
- ORMAN Sabri, "İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları: Başlangıcından Osmanlı'ya". *Dîvân İlmî Araştırmalar*, C. 4, S. 6 (1999), ss. 9-48.
-, *İktisat, Tarih ve Toplum*, 4.Baskı, İstanbul: Küre Yayınları, 2014.

- ÖZEL Ahmet, “Kinânî”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 2002, C. 26, ss. 33-34.
-, *Hanefî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, Ankara: TDV Yayınları, 2014.
- ÖZDAL Ahmet N., *Ortaçağ İslâm Dünyasında Ekonomik Ekosistem*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- RAHBÎ Abdulaziz b. Muhammed el-Hanefî, *Fıkhu'l-müluk ve miftahi'r-ritac el-mürsad ala hizane kitabi'l-harac*, thk: Ahmed Abir Kebisi, C. 1-2, Bağdad: İhyau't-Turasi'l-Arabi, 1973.
- SADR Muhammed B., *İslâm Ekonomi Doktrini*, çev. M. Keskin, S. Ergün, İstanbul: Hicret Yayınları, 1978.
- SAKATİ Ebû Abdullah Muhammed, *Fî âdâbi'l-hisbe*, thk. Hasan ez-Zeyn, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Hadis, 1407/1987.
- SERAHSÎ Şemsuddîn Ebu Bekir Muhammed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût*, C. 1-30, Beyrut: Dâru'l-Kitabu'l-İlmiyye, 2009.
- SİDDİQİ Muhammad Nejatullah, “İslâm İktisat Düşünce Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmaların Bir Tahlili”, çev. Ömer Açıkgöz, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, C. 11, S. 3-4 (1998), ss. 220-235.
- ŞÂFİÎ Muhammed b. İdrîs, *el-Üm*, thk. R. Fevzi Abdulmuttalib, C. 1-11, y.y: Daru'l-Vefâ, 1422/2001.
-, *el-Üm*, thk. Muhammed İbrahim Hifnâvî, C. 1-9, Kahire: Daru'l-Hadis, 1429/2008.
- ŞÂTİBÎ Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî, *Muvâfakât*, Beyrut: el-Mektebetu't-Ticariyyeti'l-Kubra, y.y.
- ŞEYBÂNÎ Muhammed b. Hasen, *es-Siyer ve'l-harâc ve'l-uşr min kitabi'l-Asl el-ma'rûf bi'l-Mebsût*, thk. Mecid Huduri, Karaçi: İdaretü'l-Kur'an ve'l-Ulumi'l-İslâmiyye, 1417.
-, *Kitâbu'l-Kesb*, Beyrut: Mektebetu Matbuatu'l İslâmiyye, 1997.
- TABAKOĞLU Ahmet, *İslâm İktisadına Giriş*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- TOPALOĞLU Bekir, “Hüccetullahi'l-Bâliğa”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 1998, C. 18, , ss. 453-455.

- TUMA Elias H., “İlk Dönem Arap Ekonomi Politikaları(H.1.yüzyıl/M.7.Yüzyıl-H.4.yüzyıl/M.10.yüzyıl)”, çev. Ali AKSU, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, S.4, 2000, ss. 269-287.
- TURAN M. Fatih, “İslâm Hukuku Açısından Yıkıcı Fiyat Uygulaması”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 43 (2015), ss. 78-103.
- TURAY Fatih, *Finansal Açıdan İslâm Borçlar Hukuku*, (Doktora tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- YENİÇERİ Celal, *İslâm İktisadının Esasları*, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1980.
- YEŞİLYURT Şahin, *İslâm Maliye Tarihi ve Maliye Sistemi*, Ankara: Gazi Kitapevi, 2015.
- YILDIZ H. Hasan, “Abbâsîler”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 1988, C. 1, ss. 31-48.
- ZUHAYLİ Wahba, “Ribânın Fikhî Manası”, *Ribâyı Anlamak (İslâm İktisadında Faiz)*, çev. Z. Hafsa Orhan, İstanbul: İktisat Yayınları, 2017.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Gülizar ARTUÇ
Tez Adı	İSLÂM İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN FIKHÎ KAYNAKLARI VE BİR ÖRNEK OLARAK İMAM ŞÂFİİ'NİN EL-ÜM ADLI ESERİ
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Temel İslâm Bilimleri
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Salih KUMAŞ
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Patent Kısıt (2 yıl) ☐ Genel Kısıt (6 ay) ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih :

İmza :